

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 79
(17723)

2009 чылдың
июль 16,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

ДОКТААЛДАРНЫ, ДААЛГАЛАРНЫ АЛБАН КҮҮСЕДИР

Тыва Республиканың Чазааның июль 14-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралына республика ужур-дузалыг чээрби ажыг айтырыгны Чазак кежигүннери чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыдының бирги оралакчызын Сергей Конзан-оолович Ондарны томуйлаар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Чазак кежигүннери кандидатураны чүүлдүгүнүп деткээн. Сергей Ондар хөй чылдарда көдээ ажил-агый шугумунга ажилдап келген арга-дуржулгалыг, даандырган ажил-херекти күүседип шыдаар арга-шинектиг кадр болурга, ону бо албан-дужаалче депши-кенин Шолбан Кара-оол чугаалаш, республиканың көдээ ажил-агый продуктуларын болбаазырадыр база сайгарар чугула амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээр дээш тодаргай хемчеглерни ол алыр дээрзинге бүзүрелин илереткен. Сергей Ондар Чазактың идегелин бүзүредир-биле Тываның көдээ ажил-агыйн хөгжүдөр дээш шудургу ажилдарын аазаан.

Тыва Республиканың «Өөредилге дугайында», «Күш-культура болгаш спорт дугайында» хоойлуларынга, «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Конституция хоойлузунун 10 чүүлүнге өскерилгелер кириер дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелдерин хуралга чүүлдүгүнүп көргөш, Улуг Хуралдың Хоойлужу-дулга палатазынга көөрү-биле чоруткан.

2009 чылдың январь-апрель айларда Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган доктаалдарын республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының күүседип турарының дугайында база 2009 чылдың январь-май айларда аппарат хуралдарына Чазак Даргазының даалгаларын республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының

күүседип турарының дугайында айтырыгны хуралга сайгарып көргөн. Бо дугайында илеткелди ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу — ТР-ниң сайыды Владимир Кочергин кылган.

2009 чылдың январь-апрель айларда ТР-ниң Чазаа 175 доктаалды хүлээп алган, Доктаалдарның 947 пунктузунун 649-зу (68 хуузу) күүсеттинген, 249-зун (26 хуузун) күүседир чоокшулай берген, 17-зин (2 хуузун) күүсетпээн болгаш чогуур хуусаазында күүсетпээнин илеткелчи айыткан. ТР-ниң Чазааның доктаалдарын күүседип турарының түннелинде республикада кылдыганы ажил-херектиң кол-кол көргүзүглерин илеткелде кириген. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужу-дулга палатазы ийи хоойлуну хүлээп алган, ТР-ниң Чазаа РФ-тиң яамылары, девискээр-лери-биле чеди дугуржулганы чарган. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин түннелдерин квартал санында Чазакка чугаалашып турар. Чазак кризиске удур хемчеглер программанын боттандырыныче кирген. Үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин көргүзүглерин экижи-п олар. Ылаңгыя шээр малдың баш саны 2008 чылдың беш айларында деңнээрге, 25 хуу өскөн. Чурттакчы чоннуң амыдыралы экижи-п, акша орулгазы өзүп турар. Кызыл — Курагино аразының демир-оруун тударының айтырыы шиитпирлеттинген, орукту тударының төлөвилел ажилдарын чорудуп турар.

Кылдыганы ажилдар-биле чергелештир ТР-ниң Чазааның доктаалдарының 22 пунктузу күүсеттинмээн. Кадык камгалал яамызы — 4 пункту, Тудуг яамызы — 3, Өөредилге

яамызы — 2, Спорт агентилели — 3, тус чер бот-башкарылга органнары — 3 пункту күүседип шыдаанын, ол дээрге республиканың амыдыралына чугула ажил-херектер-дир дээрзин илеткелчи тайылбырлаан.

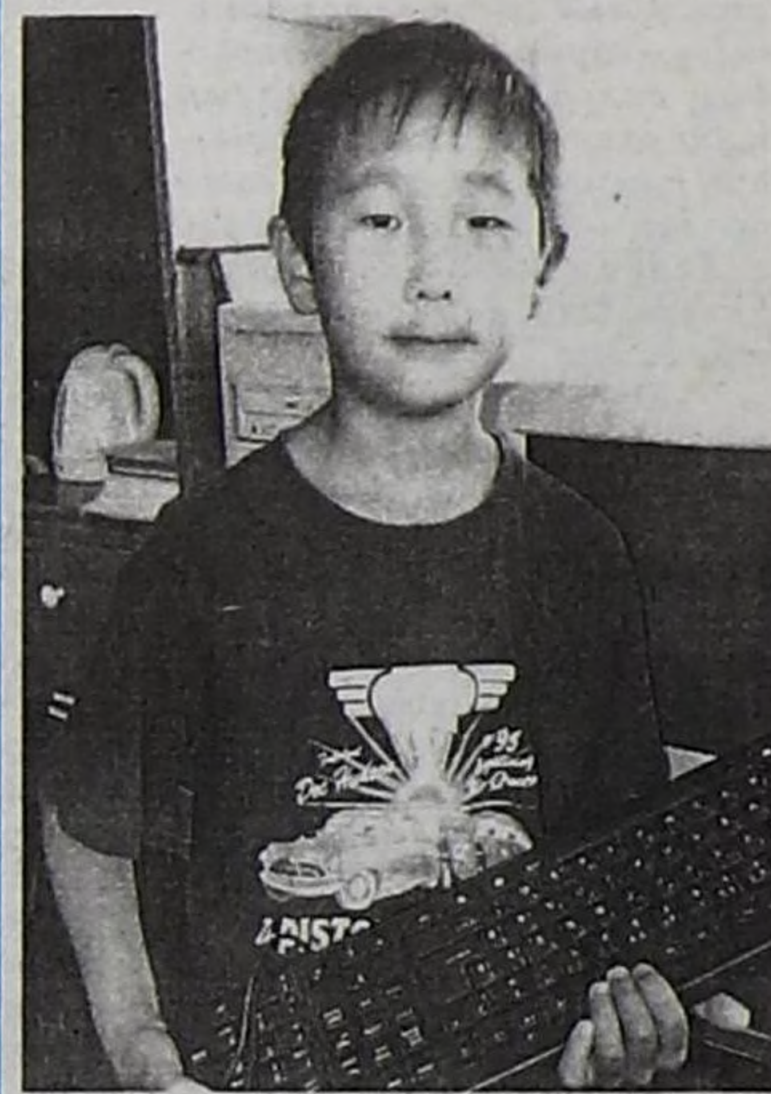
2009 чылдың эрткен беш айларында Чазак Даргазының аппарат хуралдарына берген даалгаларын күүседир-биле 213 хемчегни ажилдап кылган, оларның иштинден 137-зи (64 хуузу) күүсеттинген, 80-ин (36 хуузу) күүседир ажилдар чоруп турар, бир айтырыгны чедир шиитпирлээвэр. Чазак Даргазының даалгаларын күүседип тургаш, республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары тодаргай ажил-херектерни кылган, оларны илеткелчи таныштыргаш, ооң-биле чергелештир даалгалар күүселдезинде четпестерге доктааган, Чазак Даргазының 11 даалгазы чедир күүсеттинмээнин айыткан.

Чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, Шолбан Кара-оол доктаалдарда, даалгаларда Тываның бурунгаар хөгжүлдээнин, чоннуң амыдыралын экижидеринин чугула сорулгалары айыттыганын, ынчангаш оларны күүседир күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажилдакчыларының ыдыктыг хүлээлгези болурун, бир эвес күүседир, боттандыраар дээштиг хемчеглер албас болза, оларга хамаарыштыр хемчег алырын чугаалаан.

«2009-2010 чылдарда Тыва Республиканың транспорт системанын чаартыр» тускай сорулгалыг республика программанынга өскерилгелер кириер дугайында айтырыгны чугаалашып турда, Шолбан Кара-оол республиканың орук-транспорт комплекзинин сайыды Олег Саая «Кызыл аэропорту» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин ажилын эде тургузар, экижидер хемчеглерин албайн турарын шүгүмчүлээн, ында ылаңгыя кадрларның санының көвүдээнин айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДОЛААННЫҢ КҮЗЕЛИ БҮТКЕН

«Күзел — күштү» деп анаа эвес чугаалашыр. Ооң бир бадыткалы — Долаан Хомушкунуң өөрүшкүзү. Бичии оол Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолче бижээн чагаазында компьютерлиг болуксап турар күзелин илереткеш, дузалажырын дилээн.

Хомушкунуң өг-бүлөзи 3 оолдуг. Улуг оглу Мөге — студент, ортун оглу Долаан — хоорайның № 9 школазының үшкү классчызы, хеймери Сайдаш дөрт харлыг. Ава-ачазы оолдарын дашкаар үнмөс силер деп чагыыр. Даштыгаар үнүксеп, ойнаксап турза-даа, оолдар билир — айыылдыг. Чүге дизе олар хоорайның бок төгөр черинде чурттап турар. Ажилдакчылар олар бажында өрээлдиг. Бичии улуска кады ойнаар оолдар чок болгаш, чалгааранчыг. Үргүлчү ышталган, тынар арга чок багай агаар чаттылган ховуда бок-ла, бок...

Бир катап Долаан авазына муңгаргай мынча деп чугаалаан: «Улгадып келгеш, бок төгөр черге черле чурттавас мен». Ооң авазы мынча деп чагаан: «Оглум, кижик эки чурттаар дизе, эртем чедип алыры чугула. Эртемниг кижик эки ажилдыг болур. Ынчангаш эки өөрөн». Долаанның өөредилгези эки. Ол англи дыл өөренип алыксаар. Ооң чогуу-на күзели шагдаа болуксаар.

Өг-бүлениң байдалын өөренип көргөш, чагаа бижээн оолдуң дилээн күүседип бээрин сүмелээн бижикти ТР-ниң Чазааның чоннуң чагалары, дилег-билдиришкенин биле ажилдаар килдизи Кызылдың мэрия-зынче чоруткан. Хоорайның удуртукчулары Долаан Хомушкунга компьютерни бээр деп шиитпирни хүлээп алган. Июль 14-те мэрияның ажилдакчылары Салбак Ооржак, Аяна Бузур-оол олар бичии Долаанга, чаа эвес-даа болза, шупту херек программаларлыг ажилгалга турган компьютерни аппарып берген. «Президент кижик кандыг-даа дилегни күүседип шыдаар» — деп акым чугаалаарга, чагааны бижидим. Компьютер берген дээш Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолга, Кызылдың мэри Владислав Ховалыгга улуу-биле четтирдим. Компьютерден солун чүүлдерни билип алгаш, улам эки өөренир мен» — деп, Долаан өөрүшкүзүн илеретти.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

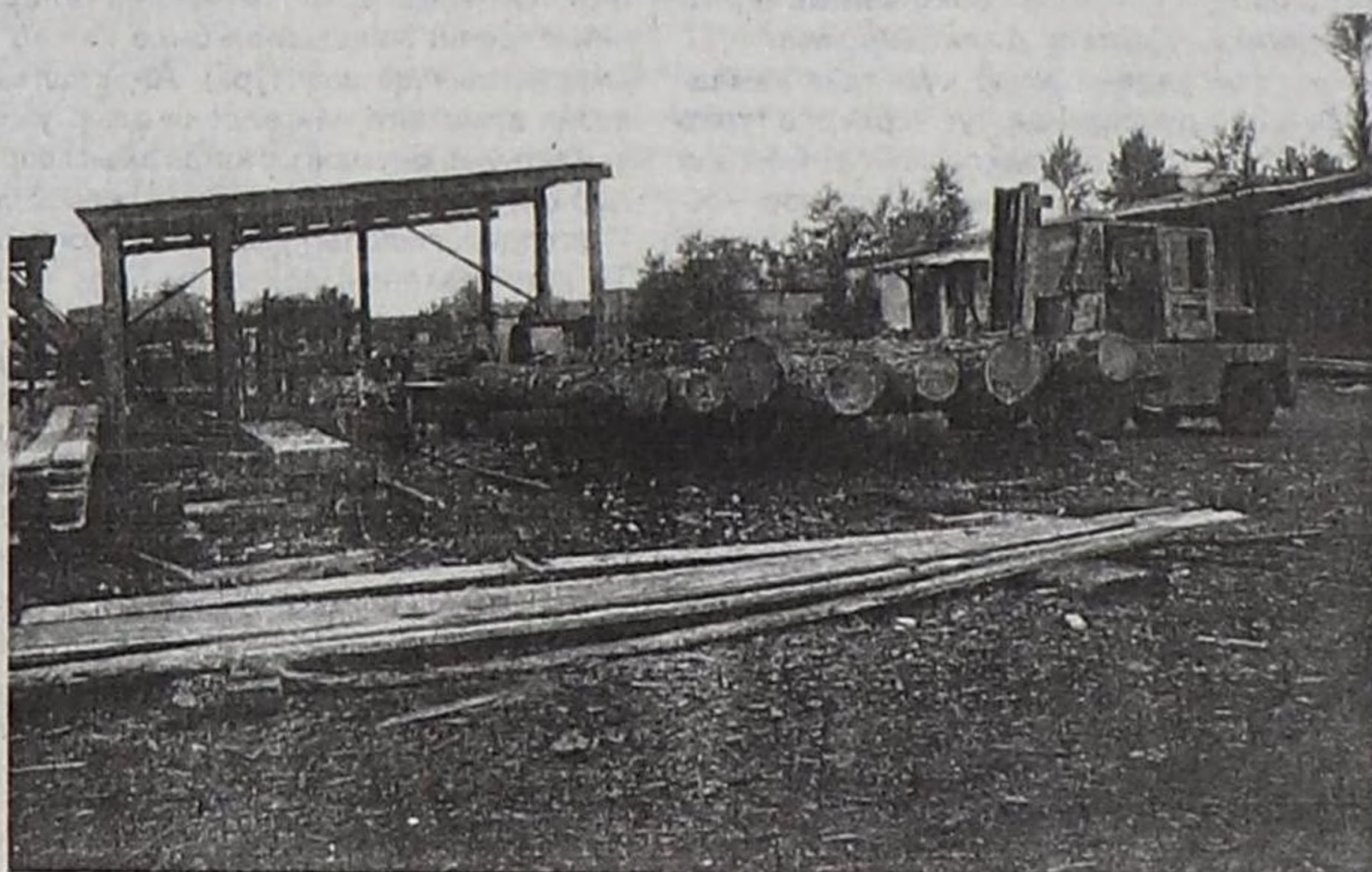
ЧУРТТААР ОРАН-САВА ТУДУУ: ЧИИГЕЛДЕЛЕР

• ТР-ниң Чазаа деткимчени берген •

Бо чылдың июль 1-ден эгелеп ТР-ниң Чазаа чамдык деңнелдин хамаатыларына чурттаар оран-сава тудуп алырынга кончуг улуг деткимчени көргүзүп, ажылгал ыяшты садарының чиик өртөөн тургускан. Кайда-даа өртектер чагырга чок өзүп турда, барып-барып ажылгал ыяшка чиик өртек канчап тургустунуп келгенин чон сонугарга турар.

Бо айтырыгны тодаргай-биле сайгарып көөрү-биле ТР-ниң Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин арга-арыг ажил-агыйын камгалаар болгаш хайгараар килдизинин специализи, бо айтырыгны дорт харылап турар Чейнеш Александровна Балчир-биле кыска чугааны кылдым.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кызыл кожпозунуң ыяш белеткээр бүдүрүлгезинде.

Наадымга уткуштур

ЧААГАЙ ДҮЖҮТ ДЭЭШ...

Тыва Республиканың малчыннарының улуг байырлалы – Наадым бо чылын Сүт-Хөл кожуунга эртер болгай. Аңаа чедир санныг хонук арткан.

Сүт-Хөл кожуун часкы хову ажилдарын кайы хире чорутканының дугайында билип алыры-биле кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы **Анатолий Коңгар-оолович Сарыглар**-биле ужурашкаш, бистин корреспондентивис сонургаан айтырыгларын салган.

— *Кожуун чагыргазының янзы-бүрү харысалгалыг адырларына хөй чылдарда удуртукчулап ажилдап келген болгай силер, Анатолий Коңгар-оолович, бөгүн көдээ ажил-агыйны-эң-не кол адырны ушкарып-башкарып орадир силер. Эрткен чылдың түңнели-биле ажил-ижиңерниң түңнели өскөлдө дээр болганы-биле Наадым база силерниң кожуунга эртер болган. Ону канчаар уткуштур силер?*

— Кожуунуң көдээ ишчи чону амыдырал дээш черле кызымак апарганын демдеглекседим. Оон мурнунда чылдарга деңнээрге, азырадыкчы хөөндөн уштунуп, бурунгаар чүткүл-биле чоруп орадизимзе, ажырбас боор. Оон түңнелдери көстүп турар апарганы өөрүнчүг. Наадым-2009 бистин кожуунга эртер болганы таварылга эвес деп бодаар мен. Чонун кызымак ажылы хилис барбааны ол. Моон соңгаар-даа ажил-ишчилеривис хей-аъттыг ажилдарына улуг деткимчени көргүзүп турары дээш, Тыва Республиканың Чазаан-

га, ТР-ниң Көдээ ажил-агый ямызынга өөрүп четтиргенивисти илередип турар, мындыг бис.

Наадымга кожуун болур-чогуру-биле белеткенип турар. Эрткен чылын Наадым эрткен Өвүр кожуунче хөй специалистер чедип, ында коллегаларывыстан аргадуржулганы алган, чагыг-сүмезинге өөрдүвүс. Сүт-Хөл кожуун чагыргазы малчыннарының улуг байырлалын төлөтпү-биле эрттирер дээш, организастыг ажилдарны ушаанда чорудуп турарының бир бадыйкалы ол. Бүгү талазы-биле белеткел херек болганда, ажил дыка хөй, дөгөрезин санаары болдунмас боор.

— *Бодуңарның дорт харылап турар адырларының ажил-херээ-биле таныштырып көрүңер.*

— Часкы хову ажилдары доктаамал кичээнгеиниң төвүгө туруп келген. Бо чылын кожуун часкы хову ажилдарының үезинде 1830 гектар черге тараа культуразын, 215 гектар черге картофельди, 90 гектар черге ногааны тарыыр план-ныг турган. Бо сорулгаларывыстың күүселдезин өй-шаанда чедип алы-

ры-биле март айда-ла организастыг ажилдарны эгелзэн бис. Март 4-те болган хуралывыска кылып чорудар хемчеглерни тодарадып, ол езугаар ажилды чоруттувус.

— *Аас кырында планнап, ыңча-мынчаны тарыыр дигири белен-не ыйнап харын, а кол-ла чүве үрезип, ооң курлавыры-ла болгай. Ол талазы-биле байдалыңар кандыг болганыл?*

— Боттарывыс 118 тонна үрезинниг турдувус. Арга-шинэвисти өөренип көрүп тургаш, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый ямызынче дилег-чагыгны кириген бис. Ямы бистин байдалывысты билип, 200 тонна тараа үрезинин немей берген. Бир тоннада 8500 рубль өртектиг үрезинниң 20 хуунун өрттөн төлээш, үрезин сөөртүлгезин чорудар турдувус. Ынча акша-хөргөң кожуунда чок болганы-биле кожуун чагыргазының даргазы магадылал-чагаа бижээш, үрезин сөөртүлгезин организастаан. Кожуунче тараа үрезинин беш КамАЗ кири сөөртү. Ниити чарыгдалы 345 муң рубль болган.

Май 9-ка чедир үрезин сөөртүлгези доозулган. Көдээ ажил-агый ямызы республика бюджетинде көрдүнгөн субсидия акша-биле кожуунга улуг дузаны көргүзүп, 237 муң рубльди кывар-чаар материал садып алыры-биле шилчиткен.

— *Кожуун чагыргазының часкы хову ажилдарына киржилгезинге хамаарыштыр чүң-чү онзалап демдегледип болур силер?*

— Кожуун чагыргазының даргазы Орлан Александровичиниң шимченгир хөдөлүшкүннериниң ачызында үрезин сөөртүлгези май 9-та-ла доозулган. Часкы хову ажилдарын өй-шаанда доозары-биле кожуунга тускай штабты тургускан. Ону даргавыс боду башкарып, неделяның понедельник санында суму чагыргаларының даргалары-биле кады байдалды түңнөп, сайгарып, хуралдап, берге айтырыгларны дарый шитпирлеп келген. Кожуун бюджетинден 220 муң рубльди часкы хову ажилдарына аңгылаан, ооң-биле кывар-чаар материалдарны саткан бис.

— *Кандыг-кандыг тараа культураны тараан силер?*

— Төнчү медээ-биле алыр болза, 2742 гектарга тараа аймаан тараан. Ол дээрже ак-тараа, арбай, сула, чинге-тараа-дыр. Хуу чон база КАК-тар 166 тонна үрезинни боттары өскөртөн садып эккеп тараан. Ниити планын кожуун 144 хууга күүсеткен.

— *Часкы хову ажилдарын өй-шаанда чорударына идепкейлиг ажилдап сумуларны айтып көрүңер.*

— Часкы хову ажилдарына организастыг болгаш демнин Кызыл-Тайга (М.Ш.Ондар), Бора-Тайга (Г.С.Ховалыг), Алдан-Маадыр (О.Э.Сарыглар) сумулары көр-

гүскен.

— *Картофельди ажил-агыйлардан аңгыда өреге бүрүзү тараан бе?*

— Картофельди кожуун 265 гектар черге олурткаш, планын 114 хуу күүсеткен. Барык өреге бүрүзү картофельди олурткан деп болур. Бо ажилче чонну хаара тудар талазы-биле Кызыл-Тайга, Бора-Тайга суму чагыргаларының даргалары кызымаккай ажилдаан. Олар сумуларына чик өртектиг картофель үрезинин садарын организаастаан.

— *2009 чылды Аныяктар чылы кылдыр чарлаан болгай. Аныяктарыңар кичээнгеиниң кыдында артпаан-на боор аа?*

— Аныяктар хамык ажилдың хайнышкынның кезээнде чоруп турарын демдеглээр апаар. Кожуун чагыргазы аныяк өг-бүлелерге 1 тонна, өөредилге килдизинге 500 килограмм картофель үрезинин үлзэн. Олар багай эвес дүжүттү алыр дээрзинге идеген турар бис.

— *Сүт-хөлчүлер ногаа олуртуп турар бе?*

— Ийе. 90 гектар черге ногаа тарыыр тургаш, 129 гектарга олурткан. Ногаа олуртуру-биле эки көргүзүлгү сумуларга Суг-Аксы, Алдан-Маадыр хамааржыр. Оон аңгыда кожуунуң өөредилге албан черлери картофель, ногаа аймаан хөйчү олурткан.

— *Анатолий Коңгар-оолович, кожуунуң ажил-ишчилери Наадым байырлалын эки уткуштур, ажил-ижинге моон соңгаар-даа чедишкүннерлиг болзума.*

— Четтирдивис. Тараан тараа, ногаавысты кызымаккай ажаап, өстүрүп, күзүн чидириг чок дүжүттү ажаап алыр дээш ажилдаар бис. **Светлана БАЛЧЫР** интервьюну алган.

ЧУРТТААР ОРАН-САВА ТУДУУ: ЧИИГЕЛДЕЛЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-чи арында).

— *Бистин республиканың девискээринге бо чиигелдени ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдуң негелдези-биле тургускан дээрзин парлалга медээлеринден дыңнадывыс, аңаа хамаарыштыр силерниң тайылбырыңары база номчукчуларывыска чедирер сорулгалыг келдим, Чейнеш Александровна?*

— РФ-тин Арга-арыг кодекзиниң 82 чүүлүнде чурттакчы чонун бодунуң хергелелинге арга-арыг үнүштерин садарының, садып алырының керээзиниң талазы-биле төлөвир ставказын субъектилерниң эрге-чагыргалары боттары тургузуп болурун айтыкан. Ынчангаш Шолбан Валерьевич бодунуң бүрүн эргезин ажылгааны ол. Чазак Баштыны чурттаар оран-сава тудуп алыр күзелдиг хамаатыларга, ылаңгыя көдээ суурларда чурттап турар, ону тударына болгаш септээринге хереглеп турар кижилерге, деткимчени көргүзүр бистин комитетке дорт дааскан. Бистин талавыстан тус черлерде арга-арыг ажил-агыйларына болгаш лестничестволарга бо чиигелделерни ажыл-лаарының талазы-биле сүмелерни берген бис. Олар боттарының талазындан тодаргай хемчеглерни ап эгелей берген.

— *Бо чиигелделерге кандыг категорияның хамаатылары таваржып турарыл?*

— Тыва Республиканың Чазаа 2009 чылдың июнь 30-де «Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның бодунуң хергелелинге арга-арыг үнүштерин садарының база садып алырының керээзин чарар Чурумунуң 4 пунктузунга өскөргөлдөргө кирир дугайында болгаш Тыва Республиканың девискээринде бодунуң хергелелинге арга-арыг үнүштерин садарының база садып алырының керээзиниң талазы-биле төлөвирлиг ставканы чамдык ка-

тегорияның хамаатыларына тургузарының дугайында» №322 доктаалды хүлээп алган.

Ол доктаалда Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарына, дайын хөдөлүшкүннериниң киржикчилеринге, бойдустан халавындан когарааннарга, көдээ черлерде чурттап, ажилдап турар 35 харга чедир назылыг аныяк специалистерге болгаш 3 болгаш оон-даа хөй назы четпээн ажи-төлдүг өг-бүлелерге чиигелдени берип турар.

Үстүнде адааным хамаатыларга ажылгал ыяшты 0,1 коэффицентиниң бадырган өрттээ-биле садар азы бо хүнде бир кубометр ажылгал ыяштың өрттээ 80 рубль бооп турда, а чиигелделиг кижилерге ону 10 катап чик азы 8 рубльге садар-дыр. Ыяшты белеткээриниң, болбаазырадырының болгаш сөөртүрүнүн өрттөн чиигелде алган кижилер боттары төлээр азы муниципалдыг эрге-чагырга дузалажыр апаар.

— *Чиигелдени алыр хамаатылар каяа баарыл, кандыг документилерни киририл, Чейнеш Александровна?*

— Чиигелдени алыр күзелдиг хамаатылар, бир дугаарында, тус черлерде турар арга-арыг ажил-агыйларына болгаш лестничестволарга айтырыгны тургузар. Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатылар бодунуң хергелелинге арга-арыг үнүштерин садарының база садып алырының керээзин чарарда, дараазында документилерни кирир: паспорттуң хоолгазы (шупту арыннары); хууда тудугга тускайлап берген чер участогунга эргезин бадыткап турар документиниң хоолгазы; баш бурунгаар көрдүмдөн байдалдардан тургустунган бойдустан халаптарының уржуктарын чайладыр болгаш онза байдалдар, хамааты камгалалының херектериниң талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген органнарындан катап тургузарына ажылгал ыяш хергелетинип турарының дугайында документ; Тыва Республиканың Чазааның көдээ черге ажил-

даары-биле чоруткан аныяк специалистерни бадыткап турар документиниң хоолгазы, көдээ черде чурттап, ажилдап турар 35 хар четпээн аныяк специалистерниң күш-ажыл керээзиниң хоолгазы; хөй уругларның өг-бүлелериниң өг-бүлө составының дугайында справка; Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну болгаш дайын хөдөлүшкүннериниң киржикчизи эргезин бадыткап турар документилер.

Арга-арыг чиигелдезин тыпсырының болгаш ажылгаарының Чуруму ону шын эвес ажылгаарындан база камгалап турар. Тодаргайлаарга, кезер ыяштың хемчээли 170 кубометрден ашпас болур ужурул. Ол амгы тудугнуң нормазы-биле алырга, ниити шөлү 100 дөрбелчин метр бажыңны тудуп алырына четтир. Оон-биле чергелештир республика хоойлужудулгазында хуу кижиниң тудуунуң хергелелинге ажылгал ыяшты 50 чыл иштинде чаңгыс катап бээр деп хемчээл бар. Ол арга-арыг төтчөглекчилеринге чиигелделиг чөпшээрел-биле кажар арга ажылгаарын үзе шаап турар. Ажылгал ыяшты кезип алырына чиигелдени алыр ужурул хамаатылар ону чаңгыс катап ажылгаар болгаш ону өске кижиге садарын чөпшээрэвес. Чиигелделиг ыяшты кезери дээш контролду ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле муниципалитеттерге дааскан.

Түннелинде чүң чугаалап болурул дээрже, бо чиигелде «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар ора-сава» деп мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди көдээ черлерге боттандырына кончуг улуг деткимчени берип турар. Ажыы-биле чугаалаарга, көдээ черлерде күрүне акша-хөргөңизи-биле чурттаар оран-сава тутпайн турар болгай. Кижилер чүгле боттарының күжү-биле, чамдык таварылгаларда федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларындан деткимчени ап, чурттаар оран-саваны тудуп ап келгеннер.

Оларны бергеделип турган бир айтырыг ажылгал ыяштың өртег-үнези болуп турганы чажыт эвес-ле болгай.

Саң-хөө ажилдакчыларының баш бурунгаар санап турары-биле алырга, бо кириген чиигелде республика бюджетинден 1,5 млн. рубльди «уштуп аппаары» көрдүнгөн. Ол ниити арга-арыг үндүрүүндөн кирип турар орулганың чартыы болур чүве-дир. Ынчалза-даа республиканың эрге-чагыргазы көдээ суурларның чуртталга тудугларын шапкынчыдарына чаа орукту ажыдып, көдээ бизнеске деткимчени берип турар.

Чуртталга тудуу эгелээр-ле, ону долгандыр ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелер тургустунары билдингир. Ынчал кээр-ле, чурт-такчылыг суур бүрүзүгө бодунуң пилорамазын тургузары чугула дээрзин муниципалитеттер утпас ужурул. Бир эвес арга-арыгы чиигелделиг ажылгаар хамаатыларга чогуур үезинде деткимчени көргүспес болза, бо доктаалдың күүселдези саазын кырынга чыдып бээр. ТР-ниң Чазаа бодунуң талазындан деткимчени берген-дир, ону күүседир муниципалитеттерниң талазындан тодаргай хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Республикада ажылгал ыяштын арга-арыг фондузу четтир, ал ону чөптү-биле ажылгаарының айтырыы тургустунуп турар. Республиканың чурттакчы чонунуң саны чылдан чылче өзүп орад. Чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдезиниң талазы-биле бистин республика Россия Федерациязының регионнарының мурнуку одуруунда чоруп орад болгай бис. Ынчал кээр-ле, республиканың Чазааның Даргазы чүгле бо хүнүн айтырыныч эвес, келир үениң чидиг айтырыныч кичээнгеини салып турар-дыр. Ынчангаш муниципалитет бүрүзү бодунуң чурт-такчыларында чеже кижиге чиигелдени ап болурун, оларга кандыг дуза херегин баш бурунгаар шитпирлээр ужурул.

Үстүнде айтыттыг доктаалдың күүселдезин ТР-ниң Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый ямызына болгаш ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитетинге дагзып турар. Доктаалдың күүселдези бир улуг ямыдан болгаш күрүне комитетинден келген болганда, оон күүселдези дээш боттук хемчеглерни чер-черге ап, чыл түңнели-биле өтчедүн бээр.

Сергей ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Аныяк башкыларга сүме

БИЖИК ӨӨРЕДИЛГЕЗИНГЕ АНАЛИЗ-СИНТЕЗТИГ МЕТОДТУ АЖЫГЛААРЫ

1963-64 чылдарда бирги классчыларга бижик өөредилгезинге анализ-синтезтиг методту ажыглаарына шенелделер чоруткан бис. Бирээвис 1963 чылда, а мен 1964 чылда эрттирдим. Ооң түңнели эки болган.

1967 чылда «Бирги классчыларны бижикке өөредириниң кичээлдери» деп аттыг номну Вера Сергеевна Чылбак-биле бижээн бис. Ол методту бо хүнге чедир бирги класс башкылары ажыглап турар.

Бирги кезээ

Уругларны бижикке өөредир-де белеткеп алыры аас, бижимел чугаадан эгелээр

1. *Үжүглелдин 5,6,7 дугаар арыңнарында сюжеттиг чуруктар езугаар айтырыг, хары дузазы-биле чугаа кылдыр.*

2. *Чугаа дугайында ниити-билиг бээр.* Кижилер шунту-ла чугаалажып турар. Ол аас чугаазы-дыр деп башкы тайылбырлаар. Уругларны аразында чугаалаштырар. Эжиниң чугаазын кичээлгейлиг дыңнааш, чүнү дугайында чугаалаанын сактып алыр. Башкызының айтырган уруглары чүнү билип алганын чугаалаар.

Чугаа кижиниң бодалын илередир деп, башкы түңнел каар.

3. *Кижилерниң күш-ажылының дугайында беседа* (ар. 6-7).

Айтырыгларга харыыладыр. Чурукта чүнү чураан-дыр? Оң талазында чүү-дүр? Солагай талазында чүү-дүр? Улуг бажыңнарны кымнар тутканыл? Янзы-бүрү машиналар кандыг-кандыг ажылдарны кылырыл? Оларны кымнар башкарыл? Хоорайда болгаш көдээде кижилерниң ажыл-ижиниң дугайында уруглар чугаалаар. Уругларның ада-иелериниң, кырган-аваларының, кырган-ачаларының ажыл-херээн айтыргаш, чугааладыр.

Бистиң чуртувустун амыдыралында кол чүве күш-ажыл бооп турар. Фабрика, заводтар, бажыңнар, номнар, кедер хеп, чиир чем шунту-ла кижилерниң күш-ажылы-биле кылдынган.

4. *Башкы кичээлди тиңнеп тура, чугаалаар:* Силер айтырыгларга харыыладыңар. Ол база-ла чугаа-дыр. Чурук езугаар чугаа тургустунар, ол база чугаа. Кандыг-даа чугаа, санал-даа ол аас чугаазы-дыр.

5. *Помниң арыңнары чуруктардан аңгыда үжүктөр-биле долдунган.* («Үжүглелди» ажыткаш көргүзөр). Ол үжүктөр-биле чугаалар, шүлүктөр, айтырыглар, тывыздыктар парлаан. Ону бижимел чугаа дээр. Ынчангаш чугаа аас болгаш бижимел болур.

Дараазында өөредир тема. Домак. Сески арында чуруктар, схемадан өске чүү-даа чок.

1. *«Класс» деп чурук езугаар беседа чорудар.* Чурукта кымнарны чураан-дыр? Башкы чүнү кылып тур? Өөреникчилер кайда олурлар? Самбыра баарында оол чүнү кылганыл? (Башкы чугаалап тур. Өөреникчилер класска олурлар. Оол бажың чураан).

Класска канчаар алдынарының дугайында өөренигиниң катаптаар. Парта артынга канчаар олурарын, самбыра баарынга үнүп келгеш канчаар турарын, башкының айтырыыга канчаар харыы бээрин катаптаар. Школачы кижиниң кол ажылы—өөредилге. Ынчангаш Чазактын уруглар дугайында сагыш салышкынын кончуг эки өөредилге, үлегерлиг чурум-биле

харыылаар ужурулг.

«Класс» деп чурук-биле тургускан чугааны катап чугааладып, ону кичээлгейлиг дыңнаарын сагындырар.

2. *Домак дугайында билиг бээр.* Чугаа домктардан тургустунар. Домак бүрүзү кандыг-бир бодалды илередип турар. Чижээ: башкы башкылап тур деп домакта чаңгыс бодал илереттинген деп тайылбыр берген соонда, үстүндө чогааткан домктарын катап чугааладыр.

3. *Домактарны демдеглээр.* Бижик өөредилгезин эгелевейн тургаш-ла, домак бүрүзүн демдегеп ап болур. Ынчангаш домак чугаалаанын тодарадырынга белен болур. Самбырага домак схеманы шыйгаш, көргүзөр: 1. Башкыга картондан кылган 4-5 хире белен схемалар база турар. Оларны уругларга көргүзөр. Домак эгезин артып үнө берген шыйгы-биле көргүзөр, а домактын төнгө-нин улуг сек-биле демдегеп алыр. Домактар схемаларын көөр. (ар. 8).

4. *Чугаа каш домактап тургустунганын тодарадырынга мергезилгелер.* Уруглар класска олурлар. Башкы чугаалап тур. Орлан бажың чураан. Айлаң хол көдүргөн. Башкы домктар аразын аңгылай аарак чугаалаарга, самбырага бир өөреникчи схемалар-биле көргүзөр:

Өөреникчилерге белен схемалар база турар.

5. *Дидактиктиг оюн.* Чуруктар аразында өөредилге херекселдерин адааш, чаңгыс сөс-биле «Өөредилге херекселдери» деп тывар.

6. *Өөредилге херекселдериниң кайы-бирээзин адааш, ооң херекселдериниң аайы-биле домктар чогааттырар.* (Карандаш-биле чуруур. Карандашты пеналче сугар. Карандаштар янзы-бүрү өңнүг болур).

7. *Тиңнел.* Чугаа домктардан тургустунар. Домак бүрүзү кандыг-бир бодалды илередир. Домактар аразында үн доктаашкыны кылыр. Чугааны домктарга чарар. Белеткел үезиниң арткан «сөс», «слог», «үн» деп темаларны канчаар өөредирин чүгле боттарыңарның чогаадыкчы аргаңарны ажыглап тургаш, бижириниң сүмелеп тур мен, эргим аныяк башкылар.

Бижиринге белеткээр Бириги классчыларны бижидип эгелээр мурнунда өөредип алырынга чугула чүүлдер:

1. *Кыдыраашты шын ажыдып, салырынга өөредир.* Кыдырааштың азы уругнуң төжүнү дужунга турар. «Төш» деп сөстү ниитизи-биле адаар болгаш холу-биле дээр көөр.

2. *Демир-үжүктү шын тудуп билир кылдыр өөредирде, баштай-ла ниитизи-биле ададып, катаптадыр сөстөр:* «улуг-эргек», «ортаа-салаа», «айтыр-салаа». Оон демир-үжүктү улуг-эргек биле ортаа-салаа аразында кызыда тудуп алырын көргүзөр. Ол үеде айтыр-салааны демир-үжүктүн кырынга эптештир салырын айтып бээр. Уруглар демир-үжүктөрүн туткаш, агаарга өрү-куду угландыр бижир. Куду угландыр бижирде, айтыр-салааны би-

чи базар, а өрү угландыр бижирде, ук салаа баспас дээрзин башкы катап-катап тайылбырлап көргүзөр.

3. *Шын олурарын өөредириниң бетинде «шенек», «чулчургай», «хөрек» деп сөстөрни ададып, кижиниң ол кезектери кайда турарын айтып бээр.* Оон билип алганын айтырар. Уругларны дорт олуртуп алыр: баш дорт, эгинер ден, оорга дорт, буттарны кожа төвер.

4. *Ам бижип турар цеде карак биле кыдырааш аразының хемчээли (30 см) өөредир.* Ийи холун парта кырынга шенектенгеш, салааларының баштарын чулчургайга дегзип алыр. (Ону баштай башкы көргүзөр). Хөрээ-биле парта аразының хемчээли уругнуң оң талакы холунуң чудуруу сыңа бээр хире хос турар. Хөрөкти партага чыпшыр тудар болза, аарышкылыг, тынарынга шаптыктай бээрин уругларга сагындырар. Кадыкка база хоралыг.

5. *Демир-үжүктү шын тударынга өөредир:* демир-үжүктүн ужу оң талакы эгин бажының дужунга турар. «Эгин бажы» деп сөстү тайылбырлаар, башкы көргүзөр. Бо бүгүнү кайы хире билип алганын бижилге кичээлдеринге үргүлчү хынаар, өөредир. Ам демир-үжүктү ручка дээр болгай. Демир-үжүк хевээр ажыглаза, ажырбас деп бодаар мен. Дөмей-ле демири-биле бижир-ле болгай бис. Парта деп чаңчылым хевээр артсын.

Ийиги кезээ

Бичии уругларның амыдыралында оон кол черни ээлеп турар. Ынчангаш бижикке өөредириниң методу дидактиктиг оюннар дузазы-биле тургустунары чугаажок. Ону барымдаалааш, номнуң арын бурузунде уругларның билири тоол маадырлары: Эреспей, Хөглүбей, Билбеспейниң чуруктарын кириген. Маадырларның дузазы-биле уругларның өөредилгеге сонуггалын, идепкейин көдүреринче база оларның чогаадыкчы, сагынгыр-тывыгыр чоруун сайзырадырынга угландыр тургускан. Өөредилгелог болгаш кижизидилге ужу-уткалыг чараш-даа, солун-даа оюннар. «Бижик өөредилгезиниң кичээлдери» деп номда кичээл бүрүзүндө бар. «Үжүглелдин» бодунда база бар.

«Үжүглел» номунда бижик өөредилгезин дөрт чадага чарган. Чадаларга чарарын беленинден бергезинче, бөдүүнүндө нарынчыне деп сөстөрнүң утказынга дүүштүр кылган. Катап үндүрүлгө болгаш шенелделер санында башкыларның санал-оалын өөренип көрүп, эдилгелерни, чаартылгаларны кылган. Ынчангаш үн, үжүк бүрүзү бодунуң доктаамал туружунда турупкан деп билип турар мен.

Бирги чадада

8 ажык, 7 ажык эвес үннерниң үжүктери кирген а, ы, о, у, э (е), и, ө, ү; л, м, с, н, ч, р, ш.

1. Бирги чадада кирген үннерниң үжүктери слог, сөс тургузарыга идепкейлиг.

2. Оларның сөс, слог эгезинге, ортузунга, сөөлүнге-даа адаттынары дөмей.

3. Артикуляциязы бөдүүн, хайгаараттыгыр.

4. Бижимел үжүктөрүнүн чамдызының кезектери улуунуң-даа,

бичиизиниң-даа дөмей: Аа, Лл, Мм чалбыыш хевирлиг, а Оо, Сс, Өө төгери, чартык төгери хевирлиг, чаңгыс кезектен тургустунган дээр, оон-даа өске бижирини белен үжүктөр бар.

Чаа үннүн үжүүн өөредириниң методу — анализ-синтез. Оон иштинде деңнелге, немээр, казыыр аргалар бар. Чижээ: алаал—деңнелге аргазы. Са деп слога лаа деп узун ажык үннүг слогу немээрге, салаа деп сөс болур. Эмчи деп сөстүн сөөлүг слогу казып кааптарга, эм деп кыска ажык үннүг дедир слог-сөс болган. Кыска, узун ажык үннерлиг ажык слогулар (ла-лаа). Кыска, узун ажык үннерлиг хаалчак слогулар (мал, маас). Бо хевирниң слогулары кандыг-даа сөске кирген турда, шын помчуп, шын дыңнап, шын бижип турар кылдыр уругларны өөредип каары башкының база бир кол сорулгазы болур.

Бирги чаданы номчуп, бижип турар кылдыр өөредип каар болза, үжүглелдин ийиги чадазын уруглар боттары-ла сонуггалп номчуп бээрлер. Башкы чүгле үннерниң шын адалгазынче кичээлгей салыр алаар.

Чаа үн болгаш оон үжүүн өөредир кичээлдериниң кол кезектери

1. *Чаа материалды ханы билип алырыңа угланган белеткел ажылдары (катаптаашкы),* номчулга, бижилге, уругларны янзы-бүрү бот ажылдары, чугаа сайзырадылгазы.

2. *Чаа үннү ылгап тывары.* Сюжеттиг чурукка чугаа тургузар, Ол чугаадан чаа үн кирген сөстүг домакты ылгаары. Ол домактан чаа үн кирген сөстү ылгаары. Ол сөстү слога чарары. Ол слогадан чаа үннү ылгаары.

3. *Башкы ол чаа үннү тода адап, артикуляциязын көргүзөр, тайылбырлаар.* Уруглар үннүн артикуляциязын хайгаараар. Башкының адалгазын өттүнүп адаар.

4. *Чаа үннү дыңнап, сөстө туружун тодарадырынга мергезилге (бо кол кезек).*

5. *Үннүн улуг, бичии үжүктөр-биле таңыжылга.* Хана кассазында үжүктүн туружун көөр.

6. *Синтезтиг номчулга ажылдары.*

а) слогулар номчулгазы

б) сюжеттиг чуруктар адаанда сөстөрнү номчууру

в) домктар номчулгазы.

7. *Сюжеттиг чурук езугаар чугаа сайзырадырының ажылдарын чорудар.* Чижээ: ном дугайында аас-биле домктар чогааттырар. Дидактиктиг оюн. Схема дузазы-биле сөстү тыптыргаш, номчуткаш, үжүктөр-биле коштурар. Чаа өөрениген үннүн үжүүнүн бир дугаар кичээлинге сайгарган ол-ла сөс 2-3 чедир кире бээр. Ында коргунчуг чүве чок. Харын-даа оожум билип, шингээди алыр уругларга улуг дуза болур. Ном дугайында өөредилге, кижизидилге ажылдары хөй болган тудум, эки болур.

8. *Үжүктөр кожаазы (лентазы)-биле ажыл.* Чаа өөрениген үжүктери-биле кожааны удур долдуруп турар. Өөрениген үжүктөрнүн ажык, ажык эезин ылгап, артикуляциязын хайгаараарына,

ажык үжүктөрнүн үннерин аяна-жылга аайы-биле доктаадырынга кончуг чугула. Чаа өөрениген үн, үжүүнүн ийи-үш дугаар кичээлинден номчулга, бижилге ажылдарын чорудуп тура, уругларның боттары ажылдаарын чедип алыр. Үш хире үннерниң үжүктөрүн өөредипкеш-ле, үжүктөрнү, слогуларны, сөстөрнү, домакты-даа адап бергеш, бижиде бээр.

Ийиги чадада 12 үжүк кирген. Оларның чамдызының үннери сөс, слога (эгезинге, ортузунга, сөөлүнге) адаттынары аңгы-аңгы болуп турар. Ынчангаш башкы уругларны өөредип тура, «күштүг», «кошкак», «ыткыр», «дүлей» ажык эвес үннер деп терминнерни ажыглаар алаар.

1. Сөс эгезинге күштүг, кошкак эжеш ажык эвес үннерниң үжүктөрү

т-д	п—б	х—к
тараа	пар	хара
дараа	бар	кара

Үннү болгаш оон үжүүн тустуунда өөреткеш, деңнээр. Деңнелге үезинде карточка ажыглаар. Ол эжеш ажык эвес үжүктөрнү кызыл төгерикир иштинде улгатыр парлаан. (Үжүглелде бар). Бо үжүктөрнүн үннериниң педагогиктиг характеристиказы:

д — өөредирге белен, ынчалза-даа артикуляциязын хайгаараары берге, дүрген адаттынар үн. Доктааттыгыр ортумак. Тыва сөс сөөлүнге кирбес.

т — өөредирге берге, артикуляциязы хайгаараттынамас. Сөс эгезинге күштүг, ортузунга кошкак, сөөлүнге дүлей (торга, араатан, хамааты, ая, оя, дыттар — дүлей, кошкак).

б — өөредирге берге эвес, артикуляциязын хайгаарап болур. Сөс, слог тургузарыга идепкейлиг, белен адаттынар, уттундурбас. Тыва сөстүн сөөлүнге кирбес.

п — өөредирге берге, артикуляциязын хайгаарап болур, дүрген адаттынар. Номчуттунары үш аңгы (пар, кокла, хал, сеп). Бижимел үжүктөрү 3-4 кезектерден тургустунган, бижиринге уруглар бергедээр (Д,Т,Б,П — чалгы хевирлиг).

2. Чүү? а — кошкак, дүлей, ажык эвес үн.

кас — кошкак, дүлей, ажык эвес үн

эш — кошкак, дүлей, ажык эвес үн

ак — кошкак, дүлей, ажык эвес үн

хеп — кошкак, дүлей, ажык эвес үн

т,с,ш,к,п

3. Чүү? ады — кошкак, ыткыр, ажык эвес үн

казы — кошкак, ыткыр, ажык эвес үн

эжи — кошкак, ыткыр, ажык эвес үн

агы — кошкак, ыткыр, ажык эвес үн

хеви — кошкак, ыткыр, ажык эвес үн

Үжүглелдин үш дугаар чадазында кадыг демдек (э, е, ё, я, ю — ийи үннү илередир кожар үжүктөр. Дөрткү чаданың чымчак демдек (ы, ф, ц, ш).

«Бижик өөредилгезиниң кичээлдери» деп номда өөредилге үезинде класстан дашкаар номчулганын планын болгаш башкының номчуп бээр чечен чугавларын методиктиг алпардын катый берген. Эң сөөлүндө «Үжүглел» байырлалының чижек планын көрүп болур.

Дөрткү чаданың (чымчак демдек), ф, ц, ш үннер, үжүктөрнү чогаадыкчы аргаңарны ажыглап тургаш, чаа кезектерлиг кичээл планын бижирин сүмеледим. Чүгле бичии кижилерниң угаан-бодалын, назы-харынга дүүштүр бижир. Эң эки ажылды шаннал манап турар.

Арыяа АЛДЫН-ООЛ,
ССРЭ-НИҢ УЛУСТУҢ БАШКЫЗЫ.

ҮШ АТТЫГ,

Тыва чон үе-шагдан бээр чер-чурт болгаш өдөк-хонаш аттарын адаарда кончуг бодамчалыг, чиге шын адап чораан. Колдуунда хем, даг, хову, даш барымдаалап адаар чаңчылдыг турган. Бодап көөрге, бодунуң чер-чуртунга ынаан көргүзүп, ону мөңгөжидип адаар сорулгалыг чораан хире. Таңды кожуунуң девискээринде төөгүлүг, ыдыктыг, кайгамчык чараш булуңнарның бирээзи — Суг-Бажы.

турганы штаб-квартиразы ам-даа хевээр арткан. Бо бүгү эрткен база амгы үени көргүзүп турар, Тываның национал музейиниң улуг салбыры Кочетов суурда ажилдап турар.

чогаадып кылырынга улуг дузаны чедирген. Тыва арааттарның күрү-незиниң төөгүзү моон эгелээн. Ынчангаш Суг-Бажы — Атамановка — Кочетов төөгүлүг, ыдыктыг булуң болуп турар. Ол төөгүлүг бо-

кен бот-догуннаан ТАР-ның хамаа-тыларының билдиришкени республиканың нам, чазаанга, ССРЭ-ниң элчин черинге хөйү-биле кирип турган. Оларның иштинде эң шилиттингенерге Ада-чурттуң Улуг дайыныга киржир чөпшээрелди берген. 1943 чылдың май 20-де бүгү Тыва баштайгы 11 тыва эки турачы танкистерни фронттуңе үдээн. Сентябрь айның 1-де 206 кижини составтыг тыва эки турачы аттыг шериг эскадрону дайынче аътаныпкан. Оон аңгыда үш эрес-дидим ужудукчу фронттуңе чорупкан. Фронттуңе чорупкан тыва эки турачыларның ниити саны 220 дайынчы четкен. Оон иштинде Таңды-ның Суг-Бажы чурттуг Чассыгбай биле Көкеек Оюннарның өг-бүленин турза — узун, тутса — мөгө дөрт оглу Ойдунаа, Хүүлөңмей, Айыыжы, Седип-оол аттыг эскадронун дайынчылары-биле кады фронттуңе аътаныпканнар. Ада-иези Кызылдың паром аксынга оолдарын үдеп тургаш, хем кыдыындан борбак чараш даштар тыпкаш, оолдарыңа үлеп бергеш: «Каң-кадык, онча-менди чанып кээр силер, оолдарым» деп йөрээн-нер. Ынчан аңаа бир чиктиг тава-рылга болган чүве-дир. Сөңнээн дажын Айыыжы душ бооп оску-нуптарга, оозу даштан дашче дамчааш, сугже мөйт дээн. «Па, элдептиин, але» — деп, Чассыгбай ашак чүгле ыңча дээн дээр. Ол та-варылганы Ойдунаа, Хүүлөңмей, Седип-оол алышкылар фашистерге удур дидим тулчуп тургаш, маадыр-лы-биле амы-тынындан чарылган Айыыжыны эш-өөрү-биле Дубно хоорайга ажаап тургаш, сагын-ганнар дээр. Ол дугайын Улуг-Хем эринге эки турачыларны уткуп тура, ада-иези база сактып чугаа-лашкан дижир чүве.

Дайын шөлүндөн эеп чанып келгеш, Оюн алышкылар тайбың ишче шымнып кирипкенер. Мо-лотов аттыг колхозтан эгелээш, совхозтарга оларның кылган, туткан ажилдарын санаары берге. Хүүлөңмей биле Седип-оол кол-дуунда мал ажылынга ада-иезиниң угун салгап, чылгычылап, хой када-рып үргүлчү мактадып, шаңнадып чорааннар. Ойдунаа чер ажылынга хандылыг кижиге болган. Хуу чораан үезинде Көк-Хаак унунга суггатыг черге кызыл-тас, чинге-тараа та-рааш, чаагай дүжүттү өстүрүп алгаш, чүгле бодун хандырткан эвес, артыкшылдыын арат чонунга үлеп берип чораан. Коллективтик ажылче кирген соонда тараалан Онгар-Ховуну шингээдип, чаагай дүжүт өстүрүп алдаржыткан кижиге база-ла Ойдунаа болгай.

Седип-оол авамның дуңмазы Сат Бадына-биле өг-бүлө туткан, ыңчап кээрге, мээң честем болур, чечен-мерген домактыг, хөглүг, баштак, чугаа-соот дээнде амырай бээр кижиге чүве. Оон дайылдажып чораан солун чугааларын бичиим-ден бээр үргүлчү дыңнап келдим. Таңды райкуорсукомунун даргазынга ажилдап чораан уелеримде Ой-дунаа-биле күс боорга үргүлчү диннээр, аңаар чордувус. Узун кезээлерде Ойдунаа дайынчы-даа, тайбың-даа амыдыралындан солун факт-барымдаалыг сактыышкы-нарны хөөрээр. Оон дыка-ла хөйну дыңнап, билип ап чордум. «Оюн алышкылар» деп ном моон укта-лып, тыптып келген чүве. Ону 2005 чылда Тирилелениң 60 чылында Кара-оол Маспык-оол-биле үндүр-

Оюн алышкыларны 1943 чылда фронттуңе үдеп турганы. Мурнуку одуругда Ойдунаа, оолдарың авазы (Айыыжының оглу туткан), Хүүлөңмей. Артында Айыыжы биле Седип-оол.

Тураскаалдар дугайында

Чылдар эрткен тудум-на, Суг-Бажы, Атамановка суурга бажы-нарның саны көвүдээн, хуу бичии бүдүрүлгелер безин тыптып келген. Көшкүн амыдыралдыг тыва ара-тар олар-биле сырый харылзажып, кады демнежи ажилдап чораан-нар. Шак ыңчалдыр бо черге тыва болгаш орус улустарның аразында найырал, кады ажылдажылга чоор-ту быжыгып хөгжээн. Орустар бо суурну үндезилеп тургускан кижиге тураскаадып, Атамановка деп адай бергенер, тывалар чаңчыл езугаар Суг-Бажы дээр турган.

Кочетов деп адааны. Кочетов Таңды-Тывага бир дугаар кат-тышкан партизан отряды тур-густунган сууру болур. Оон коман-динге Сергей Кузьмич Кочетову томуйлаан. Партизан отрядының штавы база аңаа турган. Ынчангаш ол бүгү революсучу күштерни кат-тыштырар, тайбың чонну камга-лаар төп болу берген. Сибириниң партизаннары бөдүүн арааттарга революсучу салдарын чедирген. Олар орус болгаш тыва улустар-ның аразында найыралды быжыг-лаарынче, чоннуң аңгы талазы-биле бот-медерелин бедидеринче угланган улуг политиктиг ажылды чорудуп турган. Оон салдары-биле Таңдының чурттакчылары парти-заннарга деткимчени көргүзүп, боттарының эки туразы-биле оон хураазынче кирип турганнар. Тываның девискээринге ак гвар-дейжилерни чылча шаварыңа С.К. Кочетов улуг үлүүн кириген ко-мандир болур. Ынчангаш 1945 чылда Суг-Бажы суурну Кочетов деп адаар дугайында шийтир хулаас алдынган. Суурда Кочетов командирниң чурттап, ажилдап

Бирги тураскаал Хамааты дайынының 1918-21 чылдарда совет эрге-чагырга дээш амы-тынын артынга каггаш, демисежи чораан Тываның кызыл партизаннарынга мөңгөжидип, 1969 чылда ажиткан тураскаал болур. Ында мынча деп бижээн: «Хамааты дайынының 1918-21 чылдарында совет эрге-чагырга дээш амы-тынын берген Тываның кызыл партизаннарынга кезээ мөңгөдө алдар!»

Ийги тураскаал. 1921 чылдың август 13-16 хуннеринде Суг-Бажыга, ыңчангы Атамановка, амгы Кочетов суурга Бүгү-тиваның Тургузукчу Улуг Хуралы (съездиз) болуп эрткен. Ол Улуг Хуралга Таңды-Тываның Арат Республика-зын тургузар дугайында төөгүлүг шийтирнэ хулаас алган. «Таңды-Тываның Арат Республиказы болза иштики херектерниң талазы-биле хостуг, кымга-даа хамаарылга чок, улустун тускай күрүнези болур. Делегей харылзааларының талазы-биле Таңды-Тыва Арат Респуб-ликазы РСФСР-ниң камгалал-хайгааралыңа кирер» — деп Хура-дың резолюциясында айыткан.

Тургузукчу Улуг Хуралга Таң-ды-Тыва Арат Республиканың Үн-дезин Хоойлузун бадылаан. Ол 22 чүүлден тургустунган. Революция-ның тиилээнин болгаш Тыва күрү-нениң тургустунганын ында хоой-лужудуп бижээн. Тываның баш-тайгы Конституциязының төлөви-лелин Буян-Бадырды ажилдап кылган. Россияның төлээзи И.Г. Са-фьянов Тыва Республиканың Үн-дезин Хоойлузунун төлөвилелин

луушкун Тыва Арат Республиканың тургустунганынга мөңгөжидип, тураскаадып, Кочетов суурда тураскаалды 1981 чылда тургусканы ол. Мынча деп ында бижээн: «1921 чылдың август айның 13-16 хунне-ринде Таңдының Суг-Бажыга Бү-гү-тиваның Тургузукчу Улуг Хура-лы Тыва Арат Республиканың тур-густунганын чарлаан».

Үшкү тураскаалды тургуска-нындан бээр үр үе эртпээн. Ону бо суур чурттуг тыва эки турачы дөрт Оюн алышкыларга, оларның ава-зынга база бо чер чурттуг дайынга киришкен 17 тыва эки турачыга ту-раскааткан.

Ада-чурттуң Улуг дайыны 1941 чылдың июнь 22-де эгелээрге, ТАР-ның нам, чазаа акы-дуңма Совет Эвилелинге бүгү талаалыг дузаны чедиреринче, херек болза, боо-монгузун тудуп алгаш, Кызыл Ше-риглер-биле кады немец эжелек-чилерге удур демисежиринче Ты-ваның чонун кыйгырган. Тыва ара-тар кыйгырыгы чүүлүгүнүп дет-кээн. Ынчангаш дайын чылдарында олар Кызыл Шеригге беш эшелон мөөң белекти, 50 муң дайынчы аът-тарны, чоннуң хөрөңгизи-биле кыл-дырткан 10 дайынчы-хыдыкчы са-молетту, тандыжылар бир самолет өртээ акшаны дузаламчыга бер-геш, «Таңды кожуун» деп бижи-кан самолетту хулаас берген болгаш өске-даа дузаны чедирген.

Немец эжелекчилерниң оор езу-биле ССРЭ-же халдаан хү-нүнден эгелээш, дайынның кончуг берге уржуктарыңа таваарышкан акы-дуңма совет улус дузаны че-дирери-биле маадырлыг Кызыл Шериг-биле кады фашистерге удур ок-боозун тудуп алгаш, эки тура-биле дайылдажыр күзелин илерет-

Суг бажы дээрге чер иштинден үнүп чыдар кара сугну ыңча дээр болгай бис. Ынчаарга Кочетовта Суг-Бажы бо ужу-уткага дорт хамаарышпас. Бо девискээрдө, суурнуң турар чериниң арты-иш-тинде, та чеже суглар үнүп-кирип чыдарын санаары безин берге. Ол хире хөй. Шаңган (Шанхан) тайга-зындан баткан суглар суурнуң турар девискээриниң (чериниң) адаанче киргеш, Могай даанга муңгашталгаш, ол чоок-кавыда улуг тулаа, шык апарган, чинди-нейинип чыдар. Суг-Бажы — Атама-новка — Кочетов суур тулаа кырын-да турар дизе, мында хөөрем чок. Амгы музей чанынга хөй чуртталга бажыңнары, школа, эмнелге, ин-тернат турду, суг чоорту улгадып, бажыңнары хөмө ап кээрге, ке-дээр хову же көжүрер ужулга таваарышканы анаа эвес-ле болгай. Ынчап кээрге Таңды-Ууладан баткан суглар чер адаанга мөөң-нелгеш, ырыда кирген Межегейиниң, Көк-Булуңнуң, Кара-Булуңнуң шы-наа-шыгы бооп, аң-менниң, яңзы-бүрү куштарның чай, кыш чок улуг турлаа апаргаш, бодунуң чараш, каазы-биле чонну кайгадып, Ме-жегей шынааларындан сугнуң чер кырынче үнүп чыдарын бо черниң төөгүдөн бээр чурттап чораан ара-тары ук девискээрни Суг-Бажы деп адаан чүве-дир. Эрте-бурунгу бир дугаар ады ыңчалдыр тывылган чүве-дир.

Ийги ады. Чээрби чүс чылдың эгезинде, 1905-1907 чылдарның революциязының соонда, Суг-Ба-жыга Россиядан орус тараачын-нар көжүп кээп турган. Оларның аразында Ивайло Атаманов кай-гамчык чазык-чаагай, эш-өөр-зүрек, дузааргак, ажил-ишчи кижиге болган. Малчын арааттар-биле дораан-на найыралчы харылзааны ол тудуп, кожа-хелбээ чурттай берген. Араттарны ногаа, карто-фель тарып өстүреринге, хлеб быжырап, тудуг кылыр болгаш өске-даа депшилгелиг орус амыды-ралга өөредип, чаңчыктырып тур-ган. Оон-биле чоннуң хүндүкелин чаалап алган. 1909 чылда суурнуң таваан ол салган, баштайгы ба-жыңны туткан. Оон эгелеп Суг-Ба-жы — Атамановка суурнуң тургус-тунган чылы деп санаар апарган. Оон бадыткалы бо: Азий диптиң чиге төвүндө чыдар Урянхай чуртун барып өөренип көөрү-биле Россия империязының Эртемнер акаде-миязы 1914 чылда шинчилел экспе-дициязын организастан тургускан. Ук экспедицияның составыңа Ксения Дмитриевна Минцлова база кирген турган. Ол Урянхай чуртун эргий кезээн баштайгы херээжен аян-чорукчу бооп төөгүдө арткан. 1914 чылда «Ыракта чурт» деп аттыг номун Санкт-Петербург хоорайга ол парлап үндүргөн. Ында мындыг одуруглар бар: «... Бистиң оруувус Булук таварааш, Атамановка суур-га чедер турган. ... Дөө ыракта Атамановка суур кестүп келди. Ол шору улуг, ыңчалза-даа шуут чаа-гайжыттынмаан суур болду. Эң чиктиг чүве бажыңнарның крыша-лары чавыс, калбак, оларның кы-рында кылын довурак төп каан, ында үнүп турар чашпан-сигенниң чаагайын чүү дээр!»

100 чылынга уткуштур

ҮШ ТУРАСКААЛДЫҢ СУУР

дүвүс. Номну бижип турган үеисте Оюн алышкыларга, оларның ада-иезинге тураскаалдан кылза чүл деп, бодал тыптып келген. Оң эскизин, төлөвилелин кылыры-биле чон ортузунга чарладыыс. Орта хөй архитекторлар, чурукчулар болгаш эки турачыларның уругдары боттарының бодалдарын илередиپ киришкенер. Оларның саналдары колдуунда ийи кезектен тургустунган болду. Бирги кезээ, хөй акша-хөреңги, тудуг материалдар негеттинер улуг ансамбль кылыры болган. Ийиги кезээ, алышкыларның авазының омур-хевирин тургузарынче угланган болган. Тураскаал төлөвилелин шилип алыры ном бижириден дудак чок хөй үе, бодал үнер чорду.

Авторларның эскизтерин, чуруктарын шуптузун Кочетов суурнуң чурттакчы чонунга көргүзүп, сүмележиривске, чон «Оюн алышкылар» деп номнуң авторларының саналдааны Александр Монгуштуң эскиз-төлөвилелин шилип алган (Номнар: «Оюн алышкылар», арын 57, «Танды кожууну», 83, 84).

Үшкү тураскаал ынчалдыр ты-вылган. Ону Оюн алышкыларга болгаш оларның авазының омур-хевиринге база Суг-Бажы-Атамановка-Кочетов суурдан Ада-чурт-туң Улуг дайынынга киришкен 17

Кочетов суурда Чассыдак, Көкек ашак-кадайның оолдарына Ойдунаа, Хүлөңмей, Айыыжы, Седип-оол болгаш эки турачыларга үшкү тураскаалды Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол, эки турачы Чамзырын Кыргыс ажыдып турары.

Ие кижиниң омур-хевирин тоо-жаан тураскаалдар звэзжин ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ол үеде даргазы Дандар-оол Ооржак чугаазынга айыткаш, бо ыдыктыг тураскаалды эки кылганын мактаан. Бо кайгам-

кара сугну Могай дааның баарынга хөөлбектеп тургаш, орта тараа тыртар дээрбени ажылгалга кии-рерге, ол чоок-кавы суурларның чурттакчылары, араттарның өөрүшкү-манайын болдурган. Терге, шанак кылыр цехти база тудуп алган. Ыяш дилерин, кидис идик кылырын араттарга база айтып берип турган. Сиген кезер, бөлөр техниканы Саян артындан садып алгаш, колхозка эккеп турган.

Араттар бо бүгүнү көрүп, билип, боттары колхозтажып, чаа амы-дыралче чүткүлүн, сонургалын илередип турган. Молотов аттыг колхозтуң ишкээр талазынга «Октябрь 30 чылы» колхозту 1947 чылда тургускан, оң даргазынга ажыл-ишчи, идепкейлиг органи-закчы арат Бугалдай Оюну соңгуп алганнар. Шаңган аксынга Сталин аттыг колхозту тургускан, оң даргазынга Сайын-оол Оюну соңгаан. Чаңгыс суурда үш колхоз тургустунганы ол. Үш кошкар бажы чаңгыс пашка кайын сыңар. Кезек үе эрткенде, колхозтар каттыжып эгелзэн. Баштай Сталин аттыг, оон «Коммунизмниң херели» колхоз деп үе-шагның өскерилгенин барымдаалап, колхоз, совхоз адын солуп турган. Ынчалза-даа оон ажылы сулараваан, харын-даа үениң чаа агымы-биле совхозтун экономиказы быжыгып турду. Тыва область, Тыва АССР-ниң үелеринде хөй адырлыг механизас-таттыг ажил-агый турду. Сов-хозка шээр мал 50 муң ажып, мы-йыстыг бода мал 2000 хире чедип турган. Сүт-бараан фермалары совхоз төвүнге база Шаңганга турда, сава сыңмас сүтү саап, хөй ажилчыннарны хаара туткан турду. Оон бригадир Чамзырын Куулар хөй чылдарда ак сеткилдиг ажил-дап келген. Үш хөй бригадасы тур-ган чүве. Бригадирлери Шаравин Оюн, Биче-оол Оюн, Сарыг-оол Оюн Танды кожуун хамаанчок, республикага ады-сураа үнүп, көргүзүг талазы-биле тергидеп турдулар. Теве безин ынчан 350 баш ашкан, чылгы өскөн, терге-лээр, шанактаар ажил аъттары, чүгүрүк аъттар дээр, кандыг мал турбады дээр. Улуг хаан фермазы база турган. Колхоз, совхоз үе-зинде Вячеслав Иванович Рудин, Федор Лазаревич Благинин, Дмитрий Давааевич Дардаш совхоз

директорунга хөй чылдарда ажил-дааш, ажил-агыйның экономика-зын хөгжүдеринге улуг үлүүн киир-генер. Кочетов сумуун даргалап тургаш, чонун амыдырал-чурттал-газын экижидер, аныяктарны төлөптүг аажы-чаңга кижизидер, суурну чаагайжыдар дээр чүткүл-дүг ажилдап чораан. Пильчир-оол Оюну, Зоя Ооржакты, Римма Бегзини, Любовь Оюну, Биче-оол Оюну, Василий Оюну чону мактап, хүндүлөп чоруур.

Суурнуң бир дугаар таваан салгаш, коллективтиг ажил-агыйже чоорту шилчип кирген үеден бээр 100 чыл узун орук эрткен. Бо байырлалды экономика, социал адырның организациялары эки деңгелге эрттирер дээр эрткен чылдан бээр белеткел ажилын суурда чорудуп турар. Мал бажы-ның саны бүгү талазы-биле өскөн, суурнуң чурттакчы чону бажың бүрүзүндө саар инектиг, хаванныг. Суур чоогунда тарылга шөлүндө тараан картофельди, ногааларны мал базып, кырлавазын, чивезин дээр суурнуң бүгү малының када-дын организастаан. Сумунуң бүгү чону картофельди, ногааларны тараан. Бо бүгү ажилды суму ча-гыргазы, оон даргазы Валерий Самбуу удуртуп, организастап турар. Культура бажыңының ажилын эки организастап, уран чүүл тала-зы-биле кожуун көрүлдезинге хөй удаа шаңналдыг чери ээлеп кел-ген. Сумунуң соңгукчулары бо идепкейлиг, кижизиг аныяк кадрны эрткен соңгуктада суму чагырга-зының даргазынга соңгуп, улуг идегелди көргүскөн.

Кайы-даа талазындан көөрге, каас-чараш чурумалдыг, бай-бай-лактыг Танды сыннарының эдекте-ринде делгем шынаада революсчу, дайынчы, күш-ажылчы байлак төөгүлүг болгаш чаңылдарлыг кайгамчык төлөптүг аажы-чаңгы, күш-ажылчы чонуг Тываның ыдык-тыг черлеринин бирээзи Суг-Бажы —Атамановка, амгы Кочетов суур бодунуң үндөзилетинип тургустун-ганындан бээр 100 чыл байырлалын бедик деңгелге эрттиреринге белеткенип турар.

Шаңгыр КУУЛАР,
Суг-Бажы —Атамановка —
Кочетов суурнуң чурттакчызы
чораан, Тыва Республиканың
партия, күүсекчи болгаш проф-
эвилелдер органның хоо-
чуну.

Номчукчуңуң саналы

МУЗЕЙГЕ
ДУЗА ХЕРЕК

Эрткен чүс чылдың 30, 40, 50 чылдарында Тываның ха-маатылары Совет Эвилелинге болуп турган политиктиг репрес-сияларның уржуу-биле янзы-бүрү хоп-мегеге таварыш-каш, политиктиг репрес-сияларга таваржып турган.

Ыраккы Мөңгүн-Тайганың бир озалааш девискээри болур Тоо-лайлыгга мал ажылы кылып, бот-тары хуузунда амыдырал-чурттап чораан, кандыг-даа политиктиг ажил-херекке киришпээн 9 арат эрткен чүс чылдың 40-50 чылда-рында политиктиг репрессияга ба-за таварышкан. Ол чүдөн болганыл дээрге, ол девискээрге хоп-меге тарадыр, нүгүлдээр, кара сагыш-тыг кижилерниң кылган үүлгедии-дир. Нам, чазаанга, чонунга удур чүнү-даа үүлгетпээн актыг бөдүүн араттар Лопсан Чымба, Донгак Лама-Хур, Шожут-оол Ооржак, Лама-Сүрүн Ооржак, Демдек, Намгай-оол, Бады-Очур, Акаажык, Балындай оларны хөй чылдарда хосталгазын казып шииткен болгаш өнчүзүн хавырган. Олар Совет Эви-лелиниң аңгы-аңгы девискээр-леринге шахталарга кончуг берге ажилдарны кылып турганнар. Репрессияга таварышканнарның ажы-төлу, чоок кижилери эки чүве көрбээннер, ажилга албас, кызар-кыяр, өөредилге черлеринге киир-бес таварылгалар болгаш өске-даа бергелер тургулаан. Ындыг берге үени шыдажып эрткен бис.

Кандыг-даа үндөзүн чок, актыг черге шииткен дээр «Тоолайлыг-ның тос контурун» хоойлу езугаар агарткан. Оон соонда олар ниити-лелге, бодунуң кожуунуң бурун-гаар хөгжүлдезинге ажыктыг хөй чүүлдерни ажи-төлү-биле кады кылгаш, шаңнал-макталга чет-кенер звэзш эвес. Оон чижээнге чүгле чаңгыс Лама-Хур Балчымае-вич Донгакты киирерге-ле, четкир деп санадым. Ол «Малчын» колхоз-туң мурнакчы малчыны чораан, хөй малды ажил-агыйга өстүрүп бергеш, шаңнадып келген, күш-ажылдың хоочуну, күрүнө кызы-гаарын камгалаарынга идепкейлиг киришкеш, кызыгаарының хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Тоолайлыгның контроларының ажи-төлү шуптузу онча-менди эвес-даа болза, ам-даа элзэн хөй кижилер бар бис. Назы-харыыс дөгүй берген, ынды ыраан, бети чоокшу-лаан деп болур. Ындыг кижилер бистер актыг черге «контр» дээр шииттирип чораан ада-өгбелери-вистиң дугайында материалдарны, чуруктарны чыгаш, «Тоолайлыг херээ» деп булуңу кылгаш, төпте политиктиг репрессияга таварыш-каннар музейинге азып делгээр дээр чадашкан мен. Оон чылда-гааны болза, музейниң бажыңының бичи болуп турарында дээрзин билип алдыыс. Музейниң бодунда бар материалдарны безин чонга делгеп көргүзөр арга чок болуп турар. Политиктиг репрессияларга таварышкан улустарның ажи-төлү, төрөлдери бир кезек кижилер чыгып алгаш, бо айтырыгга хамаарыштыр чугааны кылдыыс. Бо музейниң уjur-дузасы улуг, ынчангаш ону улгаттырары-биле немей тудугну кылырын саналдааш, мону шиит-пирлээр ажилды организастаар хемчеглерни алыры-биле тускай комиссияны тургузарын сүмелзэн. Оон аңгыда музей чанында турас-каал чанынга улуг мраморга поли-тиктиг репрессияга таварышкан-нарның адын мөңгөжидери-биле аттарын сиилбиреп бижириин саналдаан. Музейниң ажил-херзэн экижидеринче Чазактың бо адырны харыылаар албан чери, оон удур-тукчулары сагышты салыр боор дээрзинге идегеп турар бис.

Хурал МОНГУШ.

Үшкү тураскаалдың ниити хевир.

эки турачыларның ат-бажын сиил-бип бижириинге тураскааткан чүве.

Тиелелгениң 60 чылында бо тураскаалды ажыдарыга турас-кааткан чыыш 2005 чылдың май 20-де болуп эрткен. Орта киржири-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының, күш-ажыл фронтунуң хоочун-нары, Оюн алышкыларның болгаш өске-даа эки турачыларның ажи-төлү, уйнуктары, төрөлдери, ТР-ниң Чазак кежигүннери, депутаттар, Кызыл хоорайның, Танды, Чеди-Хөл кожууннарның төлээлек-чилери, аныяктар, школачылар, спортчулар, журналистер кириш-кенер. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол сөс алгаш, Суг-Бажы—Атамановка—Кочетов—Тываның чараш бойдус чурумалдыг, онза байлак төөгүлүг, ажил-ишчи чон-нуг девискээринин бирээзи дээр-зин айткан. Маңаа ТАР-ны 1921 чылдың август айда үндөзилеп тур-гускан. Бо төөгүлүг хүнде турас-каалды мында ажыдып турарын онзалап демдеглээн. Тывадан 220 эки турачы, Танды кожуундан — 45, чүгле бо суурдан безин 17 эки турачы, оларның аразында Час-сыгбай биле Көкектейн өг-бүлө-зинден 4 огул фронтуче чораанын, оларга тураскаалды Тиелелгениң 60 чылында ажитканын ол онзалап айткан.

Суурга турган
колхозтарның
төөгүзү

Суг-Бажы — Атамановкага кө-жүп келгеш, турумчул чурттай бер-ген орус тараачыннар, ол черниң ниити байдалын билип, чоорту сай-зырап, тараа тарып, мал өстүр-еринге эптин, таарымчалыын бил-геш, 1932 чылда Молотов аттыг орус колхозту тургузуп алганнар. Оон баштайгы даргазы Иван Се-менович Митряшкин болган. Сөөл-зүредир 40 чылдар үезинде Ев-сеенко даргалаан. Араттар оон адын адавас, арны, мойну кызыл боорга, хевирин дөззөлөп анаа-ла «Кызыл-Орус» дээр. Колхоз суг күжү-биле ажилдаар дээрбени Суг-Бажы суурнуң адаандан үнгөн

Маргылдааларны эрттиренин аргалары болгаш онза талалары чүл?

Тыва хүреш маргылдаалары хууда бирги чер дээш деңзи, команда болгаш хууда-команда аайы-биле дээн чижектиг категорияларга чарлыр:

а) *хууда бирги чер дээш маргылдаа* шүүлген болгаш үжүүлешкен бир-бир мөгелерни, үшкү чер ээлээн ийи кижини, дөрткү черни ээлээн дөрт кижини, бешки черни алган сес кижини, алдыгы черни ээлээн он алды кижини, чеди-ги черни ээлээн үчен ийи кижини, сески черни ээлээн алдан дөрт кижини илередир;

б) *деңзи аайы-биле маргылдаа* деңзи бүрүзүнге ээлээн черлериниң аайы-биле бир кижини илередир;

в) *команда аайы-биле маргылдаа* команда бүрүзүнүн ээлээн черлерин тодарадыр;

г) *хууда-команда аайы-биле эрттирип турар маргылдаа* киржикчилерниң деңзи бүрүзүнге, а командаларныкы – оң киржикчилериниң түңнелдери-биле ээлээн черлерин илередир.

16, 32, 64, 128, 256, 512 мөге киржикчилиг маргылдааларны олимпийжи система-биле (октаткан соонда үнер), ийиги, үшкү салыглар соонда үнер арга-биле, долгандыр хүрежир арга-биле, бот-боттарынга удур арга-биле, деңзи аайы-биле эрттирип болур.

Хар-назы аайы-биле маргылдааларныкы киржикчилери дараазында бөлүктөргө чарлыр:

9 харга чедир (бичии оолдар);

10 хардан 13 харга чедир (салгалдар);

14 хардан 16 харга чедир (элээдилер);

17-18 хар цези (аныяк мөгелер);

19 хардан 44 хар чедир (улу мөгелер);

45 хардан орч назылыг (хоочун мөгелер).

Наадым байырлалында болгаш Республика хүнүндө эртер хүреш маргылдааларына Россия Федерациязының Тывадан аңгыда субъектилеринден база даштыкы чурттардан мөгелерин кириш-

тирбес.

Маргылдаа үезинде мөгелерниң девири албан. Олар ыяап-ла содак-шудактыг, кадыг идиктиг болгаш тыва доврзак бөрттүг болур ужурлуг.

Дүрүмнөрдө чаартылгалар командаларныкы төлээлеринге, судья коллегиязынга, кол судьяга, кол судьяның оралакчызынга, кол секретарьга, тайылбырлакчыга, эмчиге болгаш маргылдааның комендантызынга хамаарыштыр негелделерни база көргөн.

Ам эң солун чүүл – мөгелерниң шөлге хүрежинге, ооң иштинде судьяларныкы дүрүмнеринге хамаарыштыр доктаалы.

Салыглар ниити байырлыг чыскаал-биле эгелээр. Девиг эгелээр мурнунда мөгелер чыпшыр туткан холдарын хөрээниң мурнунга селге дээп турар кылдыр туткаш, ийи будун аңгылай баскаш, туруп алыр. Тыва Республиканың Ыдыктыг ыры шөлге чаңгыланып турда, бүгү мөгелер девигни күүседир. Ат-алдарлыг мөгелер шөлдүн ортунга чоруур.

Хүреш эгезинде мөгелер хол тудушкаш, ийи базым аткаар базар болгаш хүреш эгелээр. Салыгда октаан мөге каш метр черге маңааш, «эзирниң» девиин күүседир. Ол үеде октаткан мөге содааның баан чежер (ол октатканының демдээ болур). Октаан улуг ат-алдарлыг мөгени манап алгаш, ат-сывы чок мөге ону октаан мөгениң оң талакы холунун адаа-биле эртер. Ооң соонда октаан мөге шөлге ыяап-ла девири. Кажан ат-алдары дөмей мөгелер таваржы бергенде, ол салыгда октаан мөгеге тиилелгени тыпсыр.

Салыг үезинде мөгелерниң бирээзиниң халдаашкынының түңнелинде удурланыкчызы бодунун мага-бодунун бир кезээ-биле (таваңгайны санаваска) черге дээпкен таварылгада, тиилелгени тыпсыр. Бир эвес мөгелерниң кайы-бирээзи салыг үезинде үш удаа сагындырыгны судьяларныкы мурнундан алыр болза, октаткан деп санадыр.

Кол судья хүреш үезинде кандыг чылдагааннар-биле салыгны доктаадып болурул?

Чүнүн-даа мурнунда мөгелерниң кайы-бирээзиниң бодунун

Тыва национал хүреш ДҮРҮМДЕ ЧАМДЫК ЧАА НЕГЕЛДЕЛЕР

Силерниң кичээнгейиңерге тыва хүрештин бо хүннерде ажыглаттынып турар дүрүмүн таныштырып бараалгаттывыс.

Тыва хүрештин чаа дүрүмүн «Чаа дүрүм» деп турар. Ол арай-ла шын эвес. Чүге дизе дүрүм шуут долузу-биле чаа эвес, а элээн чаартылгаларлыг эрги дүрүм-дүр. Ол эдилгелерни кылырын үениң аайы-биле тургустунуп келген чылдагааннар негей берген.

Кол чүүл – силерниң, көрүкчүлерниң, сонургалын хандыраары-биле мөгелерниң сегиржи алышкыны чараш болгаш шалыпкын болзун дээш ыңдыг эдилгелерни кириген. Оон ыңай мөге кижиниң кандыг удурланыкчы-биле таваржырын чүгле бодунун шилилгези езугаар доктаадып болур (хүреш эгезинде мөгениң төлге «тыртып»

(жеребьевкага алганы сан езугаар).

База бир эдилге – ат-алдары улуг («Күчүтен», «Чаан», «Арзылаң» болгаш «Начын») мөгелер хүрештин эге дээрелеринде ат-алдары биче азы алдарлыг мөге ат чок мөгелерден эргези улгадып турары. Ол чүл дээрге эки түңнелдерлиг улуг мөгелерни хүндүлээнин демдегледип турар деп санап болур.

База бир онзагай чүүл – кажан Тываның Ыдыктыг ырын хүреш маргылдааларының эгезинде база төнчүзүндө ойнап күүседип турда, мөгелер ийи холун кожа туткаш, сегелинге дээртип алгаш, дорт туруп алыры болур (тейлеп дээн ышкаш)...

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ НАЦИОНАЛ ХҮРЕШ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ.

удурланыкчызынга, шииткекчилерге болгаш хамык көрүкчүлерге хамаарыштыр хүндүткел чок азы каржы хамаарылгазында.

Бир эвес мөгелер он минута иштинде бот-боттарын октажып шыдавас болза, оларга дөрт хончуга беш минута иштинде хүрежир арганы бээр. Мындыг таварылгада ат-алдары улуг мөге баштай тудуп алыр. Мөгелерниң ат-алдары ынчан дең болган азы ол шуут чок таварылгада, кызыл болгаш көк талаларлыг фишканы октаар. Өңү дүшкен мөге баштай тудуп алыр.

Бир эвес ол беш минута иштинде мөгелер октажып чадажы берзе, дүрүмнүн дараазында чадазынче шилчири. Ол дээрге «дедир хончу» аргазы-дыр. Мөгелер база ынчан беш минута иштинде хүрежир. Өске негелделер мурнундаа-зы-биле дөмей.

Бир эвес ол салыг үезинде мөгелерниң кайызы-даа октажып чадажы берзе, ат-алдарлыг кижиге удурланыкчызын бодунга эптии-биле баштай тудуп алыр. Ынчан бичии мөге ийи холун удурланыкчы-

боттарын октажып чадажы берзе, хүндүлүг ат чок мөге баштай тудар арганы алыр. Ынчан база салыг беш минута уламчылаар.

Бир эвес уламчылаан ол салыгда тиилекчи мөге дөмей-ле илереттинмезе, хүрешти эгелээри ышкаш катап эгелээр болгаш, кайы-бир мөге ыяап-ла октагыже хүрешти уламчылаар...

Бөлүктөргө хар-назы аайы-биле эрттирип турар хүрештерге фишканың көк талазын алган мөге улуг эргелиг болур.

Тыва хүрештин бир онзагай талазы – мөгелерниң кайы-бирээзиниң эки тура-биле «ужуп» бээри болур. Бир эвес бодун октаткан деп санадыксап турар мөге бар болза, девиг соонда удурланыкчызы-биле хол тудушкаш, хүрешпейн, шудааның баан чежер.

Хүреш үезинде үе кызыгаарлаашкынын чүгле кол судья коллегиязының шиитпири-биле тодарадыр.

Дүрүмнүн хоруглуг негелделери чүл?

Хүреш үезинде удурланык-

лыгны соксадып болбас болгаш, халдакчыга хамаарыштыр эки түңнелди санаар апаар.

Дүрүмге немелделер хүреш эрттирер шөлдерге (залдарга) тускай негелделерни, «Күчүтен», «Чаан» болгаш «Арзылаң» мөгелерге салыглар үезинде тускай олурар аңгы черлерни, мөгелер ижер суксуннарлыг майгынны (ажык дээр адаанга) көрүп турар.

Кол судья столунун чоогунга эмчи майгынын тигер. Мөгелер майгынының оң талазынга судья коллегиязынга, а аңаа кожаштыр төлгөге (жеребьевкага) столдарны салыр.

Хүрештин эки эрттирилгезинге өске-даа чамдык чаа негелделерни дүрүм көрүп турар.

Национал тыва хүреш талазы-биле дээди спортчу аттарны тыпсырының чуруму мындыг:

— национал тыва хүрешке дээди спортчу аттарны Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелинин болгаш Тыва Республиканың Национал хүреш федерациязының киригени санал-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы чарлыктар-биле тыпсыр;

— «Начын мөге», «Арзылаң мөге», «Чаан мөге» болгаш «Күчүтен мөге» деп дээди спортчу аттарны республиканың Наадым байырлалында дараазында түңнелдерни чедип алган мөгелерге тыпсыр;

— «Начын мөге» деп атты бештен сеске чедир черни чаңгыс катап ээлээн мөгеге;

— «Арзылаң мөге» деп атты бир катап шүүлген, ийи катап үжүүлешкен, чаңгыс катап үжүүлешкен болгаш ийи катап үшкү болгаш дөрткү черлерни ээлээн мөгеге;

— «Чаан мөге» деп атты үш катап шүүлген, ийи катап шүүлгеш, ийи катап үжүүлешкен мөгеге;

— «Күчүтен мөге» деп эң дээди хүндүлүг атты алды катап шүүлген мөгеге тыпсыр.

«Күчүтен мөге» болгаш «Чаан мөге» деп дээди спортчу аттарлыг мөгелер Тыва Республиканың «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуунун төлээлекчилер органының депутатының, тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизиниң эргелерин боттандыраарына магадылалдар дугайында» хоойлуунда көрдүнгөн чиигелделерлиг болур.

Хоойлу хажыткан «Күчүтен мөге» азы «Чаан мөге» аттарлыг улуг болгаш хоочун мөгелер хамык чиигелделерин болгаш дээди спортчу аттарын тускай шиитпир езугаар чидирер.

зынга анаа, тудуш чок, салып алыр. Бо таварылгада улуг азы ат-алдарлыг мөге удурланыкчызының бир азы ийи будундан, артындан дээн чижектиг чамдык туруштардан тудуп болбас.

Салыг база беш минута уламчылаар. Ол үениң дургузунда баштай туткан мөге удурланыкчызын салып алган таварылгада, салыгны соксаткаш, хүрештин дараазында чадазынче шилчири.

Ол салыгда мөгелерниң ат-алдары дең азы кайызы-даа ат-алдарлыг ат чок болган таварылгада, фишказы дүшкен мөге баштай тудар. Ооң соонда мөгелер бот-

чызының салааларындан, холдун болгаш буттун чүстеринге удур согулгар азы хөделишкиннер кылыры, сенчи ажыглаары, содактын баан чежери, удурланыкчызының содааның баандан ийи холдап тудары хоруглуг.

Салыг үезинде мөгелерниң кайы-бирээзи хоруглуг аргалар ажыглап эгелээнде, хүрешти соксадыр болгаш дүрүм хажыткан мөгеге баштайгы сагындырыгны кылыр. Бир эвес дүрүм үрээшкени катаптаттынза, буруулуг мөгеге аштырышкынын санаар.

Удурланыкчызы хоруглуг арга ажыглап турбузе, өске мөге халдаашкын кылып турар болза, са-

Национал музейниң юбилейинге

БОЙДУСКА ЫНАКШЫЛ-БИЛЕ

Чырык өртемчейге кижилер болуп чаяттыңаш, чеден чылдарны чурттап эртип чоруур назынымда күрүнемге, эвээш-даа бол, үлүүмнү кийштирип келген үемде шилип алганы эртембилиинге бердинген, аңаа бүгү назынын бараалгаткан кижилерни эвээш эвести эскерип, оларның ажил-ишчи онзагай оруктарын көрүп келдим. Ындыгларның бирээзинге Тыва Республиканың Национал музейиниң бойдус килдизиниң эргелекчизи күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Кара-кыс Шугдур-ооловна Монгуш хамааржыр.

К.Ш.Монгуш демир олуттуг 1941 Чылан чылы төнүп, суг олуттуг 1942 Аът чылы эгелеп турда, февраль 8-те, төрүттүнген. Бичии чораан чылдарымда-ла бистиң чоок төреливис лама башкы Демчик Монгуштуң мындыг чугаазын дыңнаанымны утпас мен. «Бир чыл төнүп, дараа-зында чылдың Шагаанының бүдүү-зүндө төрүттүнген уруглар амыдыралга ынак, сонугураан чаңгыс ажилындан адырылбас боор». Бо улуг башкының чугаазының бадыйткалы Кара-кыс Шугдур-ооловнаның күш-ажылчы оруундан көрүп боор.

Кара-кыс ада-иезиниң өөнге, өске бичии чаштар ышкаш, өзүп келген. Төрөөн чери Хандагайты суурга школага өөренип киргеш, дооскан. Школачы үезинде-ле хөй-ниитиниң ажилына аажок идеп-кейлиг болуп, ырлаар-танчылаарына кедергей сонугураалдыг чораан. Уран чүүлден аңгыда спортка база сонугураалдыг болуп, хол бөмбүү, чадаг чарышка,

хаактаарына, конькилээринге дыка ынак турган.

1963 чыл. Кара-кыс Монгуш Кызылдың педагогика институтунун чаа ажиттыңан химия-биология факультетинче өөренип кирип алган. Солун студент чылдар билдиртпейн шуужуп эрте берген. Бир чыл иштинде дээди эртемниг башкы школага химия-биология башкылап ажилдаан. А 1969 чылда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажилдакчызы апарган. Оон бээр ам таптыг-ла 40 чыл эрткен. К.Ш.Монгуш — ам музейниң эң хоочун ажилдакчызы. Коллективтиң бүгү амыдыралын, ажил-ижин шээжи-биле билер. Үениң аайы-биле музейниң хөгжүп сайзыраарына, чаа-чаа экспонат-биле четчеттинип дериттинеринге оон кириген үлүг-хуузу улуг.

«Кижилер — бойдустун төлү» деп чүвени тайылбырлап, ону камгалап кадагалаарын суртаалдап, аныяк-өскенни, школачы ажи-төлдү кижизидип, тайылбыр ажилын док-

таамал кылып келген. Бойдус камгалалының ажилын экижидери-биле музейниң кожууннарда салбырлары-биле быжык харылзаалыг ажилдап турар. Бойдус булуңнарын ажыдарына оларга дуза-зын кадып чоруур. Ылаңгыя Кызыл хоорайның № 1 ясли-садында, Кызыл-Мажалыктың ийи дугаар школазында, Мугур-Аксының бир дугаар школазында ажиткан бойдус булуңнары онзагайы-биле ылгалдыг. Ол-ла темага хамаарыштыр көжер делгелгелерни удаа-дараа организаптап чанчыккан. Кызылдың № 5 школа-гимназиязының башкылары-биле дем-

нежиң тургаш, «Төрөөн черим» деп номну чырыкче үндүрген. Сөөлгү үеде ол «Убса-Нур ыйгылаажының делгемнери», «И.И.Коржун оруктары», «Куштар делегейи», «Чечектер — бойдустун көрүнчүү» деп делгелгелерни организаптаан. «Чечектер — бойдустун көрүнчүү» деп делгелгени биология эртемнериниң кандидаты А.М.Лайдып мынчаар үнелзэн: «Эколог-биолог Кара-кыс Монгуштуң бо ажилы ханы уткалы-биле, бойдуска кичээнгеилгил хамаарылгазы-биле онзаланып турар. Мындыг делгелгени тургузарына езулуг чогадыкчы ажил негеттинер. Делгелгениң автору

бойдуска езулуг-ла арыг сеткилинден бердинген кижилер-дир».

Музейниң бойдус килдизи эртемденнер-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. 2009 чылдың эгезинде Тываның геология-шинчилел экспедициязының чиңгине директору В.А.Вощев тыва черниң бүгү ажыктыг казымал байлактарының коллекциязын бойдус килдизинге дамчыдып берген. Ол дээрге барык беш чүс хире бүдүмелдерниң хевирлери-дир. Аңаа үндезилеп, чоокта чаа «Черниң минералдыг шинчилелдери» деп делгелге база организаптаганын. Ол база-ла Кара-кыс Монгуштуң ажилы-дыр.

К.Ш.Монгуштуң өг-бүлезиниң эр ээзи Март-оол Маадырбаевич Монгуш — Өвүр оглу. Ол — Ленинград хоорайга институт дооскан дээди эртемниг экономист. Мергелиниң аайы-биле хереглекчилер нийтилеринге хөй чылдарда ажилдаан. Байлак арга-дуржулгалыг экономисти садыг училищезинге башкылаары-биле чалаарга, ол чөпшээрешкен. Садыг шугумунун талазы-биле шыырак билиглиг аныяк кадрларны белеткежиң келген. Сөөлгү чылдарда республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң аппаратына экономист-бухгалтерлеп ажилдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаче үнген.

Монгуштарның өг-бүлези ийи оолдуг: Игорь Монгуш — башкы эртемниг, Марат Монгуш — өрт черинде тускай эртемниг специалист.

Национал музей бо чылын тургустунганындан бээр 80 чылын демдегеп турар. Ол сезен чылдарның дөртөн чылдарын Кара-кыс Монгуш бойдус килдизинге ажилдап келген. Килдизиниң фонд материалдарын чылдан чылче байлакшыдып, чаартып, буянның үүлени ол бүдүрүп чоруур.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

Аксы-Барлык суурнуң тургустунганының 80 чылынга

АЛДЫН-БУЛАК

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун шыгжамырында № 1080 «Саая Оуду-оол. Алдын-Булак хүрээзиниң болгаш Аксы-Барлык суурнуң төөгүзү» деп материал бар. Ону 1989 чылдың июнь 7-ден 21-ге чедир Виктор Чотпун-оолович Монгуш чыгган. Ында Оуду-оол Хүндү-Самбуу оглу Сааяның, Тастай Эренчин кызы Хомушкунун, Модиган Бопанаш уруу Иргиттин, Дөтпе Сүрүн уруу Кончуктуң болгаш өскелериниң-даа чугааларын бижээ. Ам оларга немештир Монгуш Кенин-Лопсанниң дыңнадыгларын ажиллап тургаш, Алдын-Булак (Аксы-Барлык) дугайында допчу чүүлдү номчукчуларга бараалгадың.

ХОМУШКУЛАР БОЛГАШ СААЯЛАР

Эң-не баштай бо чаагай оранга шаг-шаандан тура ийи суму: Хомушкуллар биле Сааялар чурттап, амгы Эрги-Барлык чедир база Хемчиктин ол чарыында бичии девискээрлерни ээлеп турган. Маңаа Хемчиктин тергини байы Хомушку Езуту-чагырыкчы чурттап чораан. Ол бодундан үнген төлү чок-даа болза, тос уругну төрөл кижилериниң холундан алгаш, азырап, доруктуруп өстүрген. Ол хөй саныг малдыг чораан. Оң аалынга кандыг-даа кижилер чыгып, кыдаттар база келир. Олар Езуту-чагырыкчыга Барлык кыдыында Эренниг-Алаакка бажың, чунар-бажың база тудуп берген. Ол ба-

жыңны бедик бажың дээр, а херек кырында чавыт, ындыг чүве көрбээн улуска бедик кылдыр көзүлбейн канчаар.

Хомушку Езуту Даа кожуунун чагырыкчызы Ак-Монгуш Хайдып Үгер-Даа-биле кудалашкан. Оң азыраан оглу Ак-Монгуш Буян-Бадырғы Хомушку Езутунун азыраан уруу Дыртыына-биле өгленген. Шаанда колдуунда байлар байлар биле, дүжүметтер дүжүметтер биле, ядыылар ядыылар биле кудалашып турган.

Ол ийи катышкылар кайызы-даа — Ак-Монгуш Буян-Бадырғы биле Хомушку Езуту 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Тандының Суг-Бажыңга болган Бүгү-тываның улуг чыгыжына киришкеннер. Ук шуулганы Ак-Монгуш Буян-Бадырғы даргалап эрттирген. Аңаа Танды-Тыва Республиканың тургустунганын чарлаан.

АЛДЫН-БУЛАК ХҮРЭЭЗИ

Шаанда Аксы-Барлыкты «Чыдыг-Кара-Суг» деп адап турган. Оон Алдын-Булак деп адай берген. Барлык-Аксы деп база адаар. Ам Аксы-Барлык диги берген. Алдын-Булак хүрээзи дээрге 2-3 чавыт бажыңнарлыг, долгандыр өглер тип каан девискээр-ле болгай. Ону Хомушкуллар хүрээзи дээр. Чамзы-камбы деп улуг лама база кээп турган. Санчы хелиң, Амыр-Быдаа кешпи, Күмзен сугларны Чамзы-Камбының шавылары дигир. Ук хүрээге хуурактар өөренип турган. Ол үениң бичии хуурак оолдары манзы (ам болза юбка) деп хеп

кедип алган, кылаштажып чоруур. Хурал хураап, мөргүл езулалы кыла бергенде хүрээге кайыын-даа улустар хөйү-биле чүдүп келир, олар инек, хойдан эгелээш хүрээге өргүвес-ле чүвези чок болур.

С.К.-Х. Тока баштаан хувискаалчы эрте-чагырга ССРЭ-ниң үлегерин эдерип, Коминтернниң айттышкынын хажык чокка күүседип, көшкүн чуртка социализм тургузар дээш 30 чылдардан эгелеп шыдалдыг кижилерниң эт-хөрөңгизин хавырып, бурунгу культура — шажын-чүдүлгезин, езу-чаңчылдарын эргиниң артышкыны деп хоруп эгелзэн. Оон улам кедерээш, байларны өске черлерге шөлүп, хувискаалчы аныяктар хүрээ-хииттерни (ам бодап ораарга боттарының сагыш-сеткилин, келир үедеги салым-чолун) өрттедип турган.

Хемчиктин сурагылы байы Хомушку Езутуну Эрзинче шөлүпкөн, ол школа тудуунга ажилдап, улустун чүү-хөөзүн кылып берип, аш-чем ажилдап чип, куду көрдүрүп чурттап чорааш, назыдааш, мөчээ. Оң морттуу Тарлашкын аксында чыдар. Оң алдарлыг күдээзи Ак-Монгуш Буян-Бадырғыны 1932 чылдың март 23-те актыг кижиниң амы-тынынга чедип каан. Ам оң ады бүгү Тывада динмирет туру. Шын тирилзэн!

Езутунун база бир азыраан оглу Хомушку Кенден-Сүрүн Ястувичини (паспорт езугаар) улуг улустан кым билбес боор. Ол Улу чылын азы 1916 чылдың февраль 23-те төрүттүнген. Ол Моолдун Кандан хүрээзинге 25 чыл өөрөнгөш, сарыг шажын эртемниң дээди чадазын чедип алган, сөөлүндө шииттирип-

даа турган, оон Улан-Удэниң Иволга хүрээзинге үр үеде ажилдап, төрөөн Тывазыңга аалдап кээп, төрөл чонунга дузазын кадып келген. 1980 чылдың декабрь 23-те чырык хүндүс сээдензимээр кижиге амызын алдырган. Ам оң херзэн уламчылап чоруур салгакчылары бар апарган. Алдын-Булактың чону чурттангы туттуруп, чүдүп турар. Ону кылырына ада-иези Алаш чурттуг Сергей Кужүгет оглу Седен-Сот төлөптиг үлүүн кириген.

АКСЫ-БАРЛЫК СУУР. ШКОЛА

1939 чылда Дөргүн-Аксынга школа ажыттыңан. Баштай 60 кижилер өөренип турган. Ону 1940 чылда Аксы-Барлыкке көжүрүп келген. Дөрт өрзэл бажың. Оң соонда суур чоорту өзүп эгелзэн. Бежен чылдар төнчүзүндө (1957-1958) ортумак школаның чаа тудуун дооскан. Ол школаның ынчангы директорлары К.Б. Салчак, М.М. Даржаа турду. Аңаа Хөндөлен, Эрги-Барлык школаларының улуг класстарының өөреникчилери база өөренип турган.

Бежен чылдарның ортан үезинде үстүртөн айттышкын езугаар тургускан колхозтарны кадып эгелзэн. Алаштың «Кызыл сылдыс», Хөндөленниң «Ворошилов» аттыг, Барлыктың «Тирилелге» дигир колхозтары адак сөөлүндө Аксы-Барлыктың «Ленинчи орук» колхоз кылдыр каттышкан. Оң ужуң Алаштың Монгуштары, Кужүгеттери, Хөндөлен-Аксының Хомушкуллары, Сарыгларлары Аксы-Барлыкка кээп турумчул, оларның

ажы-төлүнүң төрөөн сууру апарган. Аксы-Барлык ортумак школазын 1958 чылда дооскан оолдар, кыстар ам чеден харлыг хоочуннар апаргылаан. Чамдыктарының «аыттарының баштары хойгулай» бергилзэн. Школа доозукчуларының аразында алдарлыг эмчилер, башкылар, эртемденнер, культура ажилдакчылары эвээш эвес. Чурукчу Всеволод Тас-оол, эмчи Серен-Чимит Саган-оол, полковниктер: Биче-оол Борис, Седен-Сот Сергей, шүлүкчү, журналист Бегзин-оол Алексей, намның хоочуну Кужүгет Спар-оол, журналист Монгуш Виктор болгаш өскелер-даа бо школыны доозуп, хайралыг школазын, эне-релдиг башкыларын утпайн чоруур. А.Бегзин-оол Шагаан-Арыгга чурттап тура саймаарап, 1995 чылдың сентябрьда «Алдын-Булак — төрөөн суурум» деп шүлүүнде мындыг одуругларны кириген:

Аныяк-чаш назымынның чажыттарың
Алдын-Булак алаактары
Шивээлиг-Даг кыжын,
Чайын Хемчик кежир
Читкен оглун сагыш аарып
харагышаан.

Бо кыска бижимини доозуп тура, Аксы-Барлыкка хайралыг кыс дуңмаларым Самаара, Тодууна, Маша сугларга, күдээлеримге, оларның ажи-төлүңгө болгаш суурнуң бүгү чонунга изиг байыр чедирип, кадыкшылдыг, өөрүшкүнү болгаш аас-кежикти сеткилим ханызындан күзедим.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
Аксы-Барлык ортумак школынының 1959 чылда доозукчузу, философия эртемнериниң кандидаты.

РЕДАКТОРНУН ХУУЗУНДА АРХИВИ

Тываның Төп күрүне архивинин партиялар болгаш хөй-ниити организацияларның архив документелеринин төвүнүн шыгжамырында республиканың алдарлыг ажилдакчыларының, эртемденнеринин, чогаалчыларының хуузуна фондурлары бар.

1998 чылдан эгелээш бо хүнерге чедир 19 хуу улустун фондурларын хүлээп алган бис. Бо фондурларның документелери бистиң республиканың төөгүзүңге чырык ишти арттырган кижилеринин дугайында, ол үеде болуп турган болушкуннарны, төөгүнүн арыннарын чырыдарына дузалаар.

«Шын» солунунун кол редактору

чораан Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Валерий Севилбаевич Шаравинин хуузуна архивин 2008 чылда архивке хүлээп алган бис.

Валерий Севилбаевич чүгле журналист эвес, чогаалчы кижичораан деп фондуда кадагалаттыг документелер херечилеп турар. Ооң хууда фондусунда 59 документ кадагалаттыг. Ол дээрже чечен чугаалар, шүлүктөр, фельетоннар, очерктер, романнар болгаш хууда намдарының материалдары бар. Оларның аразында хол-биле чараштыр бижээн чечен чугаалары «Аза сартыгы», «Күзел»,

фельетоннары «Чалыының девии», «Далашкан күске сүтке дүжер», ийи номнуг «Салым-чолдун шорааннары» деп романы дээш, оондаа өске аңгы-аңгы чылдарда бижиттинген чогаалдары бар.

Бо хүнерде хууда фонд-биле ажил уламчылавышаан. Валерий Севилбаевичинин хуузуна архивинде фото-чуруктарны данзылап, чурумчудуп, кыска тайылбырны тодарадыр ажилды чорудуп турар.

Марианна ШИВИТ,

Төп күрүне архивинин партиялар болгаш хөй-ниити организацияларның архив документелеринин төвүнүн специализи.

ХӨӨМЕЙЖИЛЕР ЭВИЛЕЛИ

Республикада чогаадкчы эвилелдер чылдан чылче немежи турар. Бо хүнерде база бир чаа коллектив тургустунган.

Ол дээрже регионнар аразының хөй-ниити организациязы «Профессионал хөөмейжилеринин чогаадкчы эвилели»-дир. Ооң даргазынга Россияның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Коңгар-оол Ондарны соңгаан. Ооң мурнунда турган хөөмейжилер эвилели ажилын шагдала соксатканын барымдаалааш, чаа эвилелди тургускан. Кожууннарда Хөөмейжилер эвилелдери-биле сырый харылзажып тургаш, чогаадкчы ажилдаар сорулганы салып турар. Арга-дуржулгалыг удуртукчу оларның ажилын шуудадып, солун ажил-херектерни эгелеп, олче хөөмейжилерни хаара тудар дээрзинге бүзүрел улуг.

Чаа организацияның уставын хөөмейжилер белеткеп турар. Эмблемазын чогадыры-биле бир ай иштинде мөөрейни эвилел чарлап турар. Ынчангаш

Культура амыдыралы

август 15-ке чедир күзелдиг чогаадкчы кижилерни аңаа киржиринче чалап, тиелекчиге шаңналды эвилел аазап турар. Мөөрейге киржиңер.

ХӨГЖҮМНҮГ САЛОН

Дүүн, июль 15-те, Тыва Республиканың Национал музейинге база бир солун болушкун — хөгжүмнүг салон ажиттыг.

Ооң организацылары Кызылдың уран чүүл училищезинин башкылары В.А.Чооду, Н.В.Раитина. Олар хөгжүмнүг салонун амыдыралының «Шүлүкчүлөр хөгжүм делегейинде» деп цикл-биле эгелээ болгаш бир дугаарында улуг орус шүлүкчү А.С. Пушкинниң 210 харлаанынга тураскаадып, ооң чогаадкчы ажил-амыдыралына хамаарышкан материалдарны бараалгаткан. Наталья Раитина чогаалчы дугайында лекцияны номчувааш, пианинога үдеп бээрже, ыраажы башкы Вероника Чооду ырылар болгаш романстарны күүсеткен.

Бистиң корр.

Кем-херек цүлгедии, ооң ялазы

ХОРУМ-ДАГГА КОРГУНЧУГ ҮҮЛГЕДИГ

Кандыг-даа өскөн-төрээн черин ыры, шүлүкке алдаржыдып, алгап ырлаар дээрзи кымга-даа маргыш чок-ла билдингир. Ол алгап-мактап чоруур иези деги ишти-хөңнүндөн ынак черинин ат-алдарын кандыг-ла-бир ханныг үүлгедиглер бужартады бээр кымга хомуданчыг эвес деп. Бир кезекте чүгле барыын талакы кожууннарга эвес, а харын-даа бүгү Тывага:

«Хорум-Даг, Хорум-Даг, Хорагай дег Хорум-Даг» — деп, тус черин аныктары динмитти-биле ырлажып турдулар чоп. Ындыг чараш ырда кирген Хорум-Дагның адын кандыг бужар, чүдөк үүлгедиглер баксырадып турарын ам көрүп көрээлиңер.

2008 чылдың сентябрь 8-те 20-21 шактар аразында Хорум-Даг суурга үе-черге оолдар хандыкшаан «ынак суксуну» пиво ижи алгаш, бот-боттарының аразында маргыжып эгелээнинин түнелинде ол өлүм-чидимге чедирген. Хорум-Даг школазының өөреникчизи назы четпээн К.В. Ондар хылыш дег чидиг бистиг 2 бижек-биле «дижинге чедир» чепсегленип алгаш, бодунун эштеринин ийизинге бижек-биле кемдээшкенин чедиргеш, адактын

сөөлүнде хыы ханмаан чүве дег, чаңгысклассчы эжи А.В. Кууларның амы-тынынга чедип, кээргел чок дерзии үүлгедигни кылган.

Черле ынчаш Хорум-Даг школазының назы четпээн өөреникчилери бо-ла бөлүгөжип алгаш арагалап, хөй-ниитинин корумчурумун үрөп турган таварылгаларны үстүнде факт-барымдаалар херечилеп турар. Мону ол суурда эрге-чагырганын, школаның удуртулганын, хөй-ниити организацияларының, ада-иениң кошкак ажилы деп санаар апаар.

Бир эвес назы четпээн өөреникчи К.В. Ондар коргунчуг соок чепсектер, бижектер идиктеп, кармактап алгаш чоруурунун орнунга, демир-үжүктөр хойлап, кармактап алгаш чораан болза, ону эртемче чүткүл кылдыр санаар апаар-дыр. Барып-барып арат чоннун хосталгазы, аас-кежи дээш амы-тынын харамнанмай, немец-фашист эжелекчилер-биле эрес-дидим тулчуп чораан, Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Оюу Ховалыгның адын эдилээн кудумчуда чурттап турар К.В. Ондар ындыг коргунчуг херекти кылганынга кымның сеткил-сагыжы хомудаваз деп.

Улуг өгбезинин ат-алдарын назы четпээн оол ынчалдыр бужар-таткан-дыр. Адазы кижичи өөреникчи, бодунун-на холунда, оран-савазында чурттап турар оглун сургап, таптыг кижизидип, хайгаарап турган болза, оглу ындыг кара сагыштыг, ханныг үүлгедигни кылбас турган-дыр ийин. Бир эвес ол үеде Хорум-Даг суурнун хөй-ниитизи бир демниг хөдөлип, демин кадып, корум-чурум талазын шыңгы хайгааралга алган турган болза, А.В. Куулар амы-тынын оскунмас турган чадавас.

«Буруулугну бурган эргир» дижирийк. Чаңгысклассчы эжинин амы-тынынга четкен К.В. Ондар судун сандайындан чайлап шыдаваан. Ындыг болган төлээде К.В. Ондарны РФ-тин Кеземче кодекзинин 105 чүүлүнүн 1-ги кезээнде көрдүнгөн кем-херекти үүлгеткеннге буруулуг деп санааш, 7 чылда хосталгазын казып шииткеш, кижизидилге колониязынче чоруткан.

Аржаана САЛЧАК,

РФ-тин прокуратуразының чанында Истелге комитетинин ТР-де Истелге эргелелин Чөөн-Хемчикте кожууннар аразында истелге килдизинин удуртукчузунун оралакчызы.

Байыр чедирешишкени

Хүндүлүг оглум Никита Оолакович!

Чырык чер кырынга төрүттүнгөн хүнүңер — июль 12-ни таварыштыр чүрэвистиң ханызындан өөрүшкү-маңнайны, быжыг кадыкшылды, узун назынны, өг-бүлөңерге аас-кежикти күзевеишаан, чылыг сөстүг байырывысты чедирип ор бис, хүлээп ап көрүңер!

Бежен чылдар силерниң амыдыралыңарга каалама орук болбаан, үлетпүр болгаш хамааты тудугнун тускай эртемин чедирешишкени дооскаш, баштайгы күш-ажылчы базымыңарны 20 хар чаа-ла чедип тургаш, «Искра», ооң соонда «Тыва», «Чыраа-Бажы» совхозтарга эгелеп, тудуг инженерлеп, тудугчулар-биле кады ажилдадыңар.

1993 чылдан бээр тус чер бот-башкарылганын күүсекчи эрге-чагырга органнары — Чыраа-Бажы суму, Чадаана хоорай чагырганын даргазынга каш удаа соңгуттуруп келдиңер. Амгы үеде Чыраа-Бажы сумузуңун Төлээлекчилер хуралының даргазы — суму баштыңы албан-дужаалда ажилдап тур силер. Тыва Республиканың Улуг Хуралының (сьездизинин), Чыраа-Бажының мурнуу №102 соңгулда округундан депутатка соңгуттуруп чордуңар. Чөөн-Хемчик кожууннун Төлээлекчилер хуралының Чыраа-Бажы сумузуңдан депутат. Силерниң байлак арга-дуржулганы анык кадрларга өөредиг, өскелерге үлөгер бооп чоруур.

Июль 12-де төрүттүнгөн хүнүңер-биле аас-кежикти, ал-бодуңарга, өг-бүлөңерге ак орукту күзедивис!

Байыр чедиргеннер: ачазы Оолак Даржаевич Кара-Сал, дуңмалары: Салбак, Чечек, Чодураа, Хеймер база күдээлери, эжи Виктор Сынаевич.

Аныяктар — аравыста

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБАСТАР

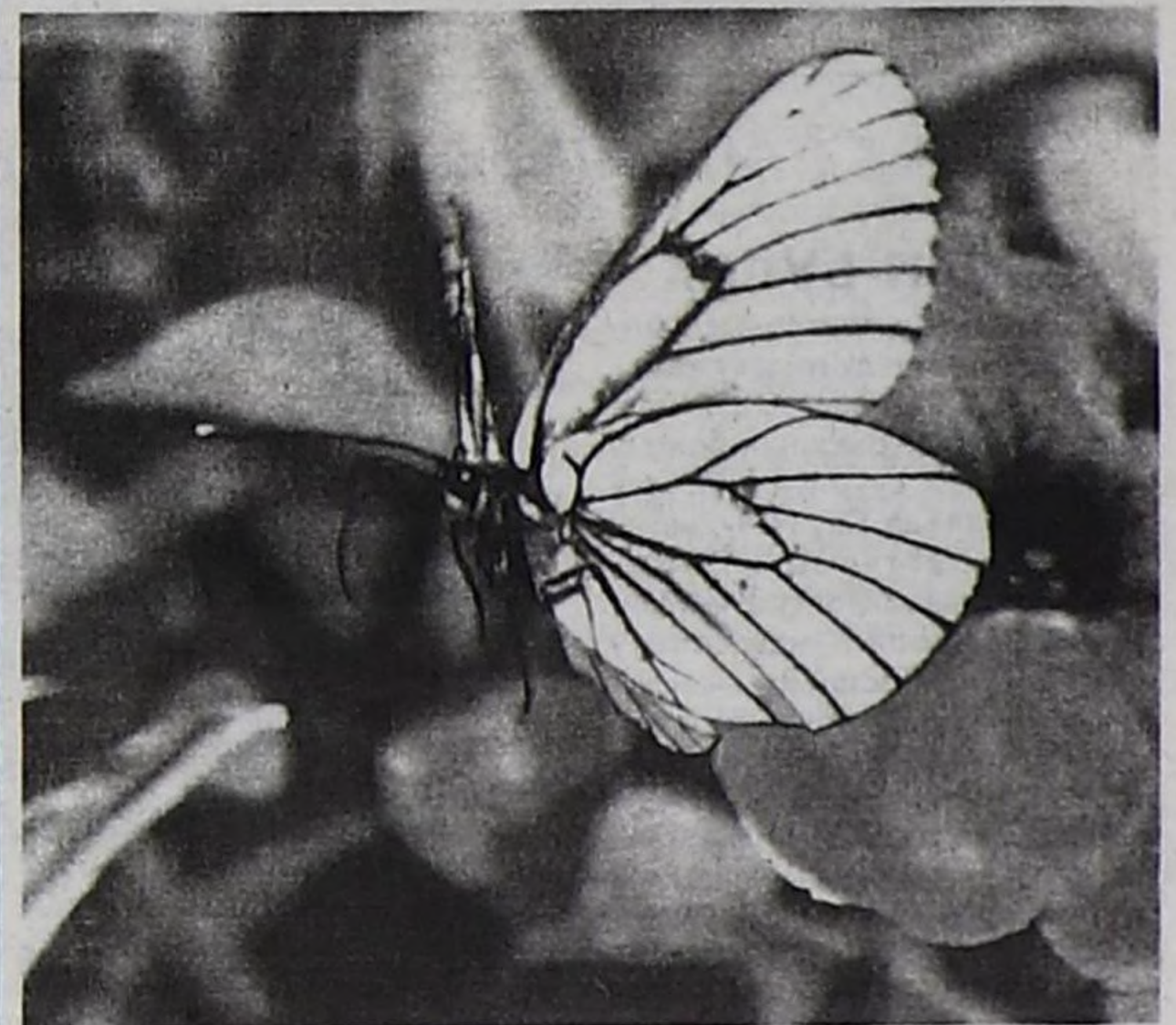
Мен чоокта чаа Балгазын суурда төреливис болур улус аарып турар деп дыңнааш, чеде бердим. Оларны чаңгыс бажында чурттавышаан, бичии уруу Лоряна биле күдээзи Валерий Манчин-оол олар ажаап-карактап, азырап турар болду. Шынап-ла, ийи кижичи азырап-карактаары ындыг-ла амыр эвес болдур ийин, бичии-даа кагдынмас, аш-чемин белеткээр, идик-хевин эртен-кежээ уштуп кедирер дээш-ле баар.

Ындыг болзажог Лоряназы туттунур, шимченгир, эрес-кежээ уруг болду. Олар улуг шөлде картошка, ногааны эндере тарып

алган, хаваннарны тудуп турар, олары өзүп көвүдээн, артыкшылдыын суурнун чонунга садып-саарып, Эрзин-Тестин эртен дүшкен чонун кемгерип, шашлык кылгаш садып, үениң бергезинге алыспас аныяктар-дыр деп магадап көрдүм. Оларның бир улуг дузалакчызы Лориса, өөнүн ээзи Бато-Доржа Халваевти база онзаындым. Мындыг эрес-кежээ, быжыг найыралдыг аныяк өг-бүлөлөргө, угбашкыларга аас-кежикти, кадыг-бергеге торулбайн, ам-даа бурунгаар чүткүлдүг болурун күзедим.

Нина САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

Ава-бодус чаялгасы ховаган-даа, чечек-даа.

Ай-кыс Маспык-оолдун фотоэтыду.

РФ-тин өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы, дээди категорияның башкызы, эживис Ефросинья Бичендеевна Ондарның аваы дээди эртемниг мал эмчизи чораан

Хуралдаа Дондуковна ХОВАЛЫГНЫҢ

79 харлап чорааш, аар арааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Кызылда эш-өөрү.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@mail.ru).

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7350. Чагыг 78. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ортаагы Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.